दासबोध परिचय

(पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास : पाठ्यपुस्तक दुसरे)

— संपादक : द्वा. वा. केळकर

'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' प्रकाशन विभाग, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड

पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास या उपक्रमाची
समाप्ती १-४-२००८ रोजी झाली आहे.
आता 'श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)'
हा उपक्रम सुरु करण्यात आला आहे. म्हणून
'प. दा.अ.' ऐवजी 'श्री. दा. अ.' असे वाचावे

प्रकाशक : संयोजक 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास'
श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांच्या वतीने.
(या पुस्तकातील दासबोध समासांचा सारांश श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी संपादन केलेल्या आवृत्तीतून घेण्यात आला आहे. ही अनुमति दिल्याबद्दल उभयतांचे ऋणी आहोत.)

अनुक्रमणिका

- सांप्रदायिक मंगलाचरण
- अभ्यासक्रमातील समासाचा सारांश, समास आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका.

स्वाध्याय क्रमांक	दशक - समासाचा क्रमांक	समासांची नांवे	एकूण ओवी संख्या	महिना	पृष्ठांक
१	१८-४	'देहदुर्लभनिरूपण'	४०	जानेवारी	१ ते ३
२	३-२, ३-३, ३-४, ३-५	'स्वगुण परीक्षा'	२२३	फेब्रुवारी	४ ते १२
३	२-१, २-१०	'मुर्खलक्षण' 'पढतमूर्खलक्षण'	११५	मार्च	१३ ते १७
४	२-५, २-६, २-७	'रजोगुण तमोगुण सत्त्वगुण'	१७१	एप्रिल	१८ ते २५
५	२-८, २-९	सद्विद्या निरूपण, विरक्तलक्षण	७५	मे	२६ ते ३०
६	११-१०, १५-२	निःस्पृहवर्तणुक, निःस्पृहव्याप	५५	जून	३१ ते ३३
७	३-६, ३-७, ३-८	त्रिविधताप	१७२	जुलै	३४ ते ४१
८	४-४, ४-५, ४-६	पादसेवन अर्चन आणि वंदनभक्ती	८४	ऑगस्ट	४२ ते ४६
९	८-६	दुश्चित निरूपण	५४	सप्टेंबर	४७ ते ५०
१०	११-५, १९-९	राजकारण निरूपण	५८	सप्टेंबर	५१ ते ५३
११	१८-७, १८-८	जनस्वभाव निरूपण, अंतर्देव निरूपण	४५	ऑक्टोबर	५४ ते ५५
१२	९-४	जाणपणनिरूपण	४४	नोव्हेंबर	५६ ते ५८

एकूण २६ समास एकूण ओव्या ११३६

- दैनंदिन दासबोध वाचल्यानंतर म्हणावयाच्या ओव्या प्रार्थना प. ५९
- समासातील अवघड शब्दांचे अर्थ ६० ते ६२

अभ्यासार्थीसाठी सूचना

१) ज्यांनी दासबोध प्रवेश हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे त्यांनी या पाठ्यपुस्तकातील स्वाध्याय आपल्या **पूर्वीच्याच समीक्षकांकडे पाठवावेत.** २) कोणत्या महिन्यात कोणते स्वाध्याय सोडवावयाचे ते वरील तक्त्यात पहावे. अभ्यासार्थींसाठी महत्त्वाच्या व्यावहारिक सूचना मलपृष्ठावर दिल्या आहेत त्या बारकाईने वाचून त्यांचे पालन करावे. ४) सज्जनगड मासिकातून मार्गदर्शन लेख येतात, ते वाचावे.

मासिकाची वार्षिक वर्गणी १०० रु. (कायम ग्राहक वर्गणी १००० रु.) आहे.

वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : व्यवस्थापक "सज्जनगड" मासिक,
समर्थ सदन, १७९ सोमवार पेठ, सातारा - ४१५ ००२.

मुद्रक :
मा. वि. दात्ये
गणेश प्रिंटर्स,
६९३ बुधवार पेठ, पुणे २.

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर १९८२
पुनर्मुद्रण १५ वे : नोव्हेंबर २००२
पुनर्मुद्रण १६ वे : मे २००४

मूल्य सहा रुपये
(ट. ख. सह सात रुपये)

प्रकाशक :
संयोजक, **पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास**
'रघुनंदन' पटवर्धन बाग,
एरंडवणे, पुणे ४११ ००४. फोन नं. : २५४४६९५०

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

श्रीदासबोध

सांप्रदायिक मंगलाचरण

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सज्जनस्तथा । आराध्यदैवतं गुह्यं सर्व मे रघुनंदनः ॥ १ ॥
गणेश शारदा सद्गुरू । संत सज्जन कुळेश्वरू । सर्वही माझा रघुवीरू । सद्गुरूरूपें ॥ २ ॥
माझें आराध्य दैवत । परमगुह्य गुह्यातीत । गुह्यपणाची मात । न चले जेथें ॥ ३ ॥
यो जातो मरुदंशजो क्षितितले संबोधयन् सज्जनान् । ग्रंथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् ।
यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा । सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरुः॥४॥
शुकासारिखे पूर्ण वैराग्य ज्याचें । वशिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें ।
कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्गुरू रामदासा ॥ ५ ॥
मला वाटतें अंतरी त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासी त्वां बोधवावे ।
अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्गुरो रामदासा ॥ ६ ॥

द. १८-४ (देहदुर्लभनिरूपण) दासबोध परिचय - स्वाध्याय १ ला

ग्रंथाच्या आरंभी मानव देहाचे महत्त्व वर्णन करून झाले आहे. या समासामध्ये तोच विषय जरा भिन्नप्रकारे मांडला आहे. या जगामध्ये माणसाने जे जे काही कमावले व निर्माण केले ते सारे मानवदेहाच्या सहाय्याने घडवून आणले. त्यामध्ये जसे चांगले तसे वाईट देखील आढळते. एकीकडे ग्रंथलेखन, तीर्थाटन, श्रवणमनन, उपासना, साधनमार्ग, अनुष्ठाने, अवतार, भुक्ती आणि मुक्ती या चांगल्या गोष्टी आढळतात. तर त्याचबरोबर दुसरीकडे पाप, पाखांड, बंड, विषयभोग, रोग, स्वैराचार, स्वार्थ, अपकीर्ती, भ्रम व भ्रष्टाकार या गोष्टीदेखील देहाच्या सहाय्यानेच केलेल्या अनुभवास येतात. आपण पाहायचे ते असे कीं, देहामुळे आत्माराम प्रगट होतो पण मानवदेह दुर्लभ आहे तो सहजासहजी मिळत नाही म्हणून त्याला हरिभजनाला लावून आपण पावन व्हावे. आत्म्यासाठी देह झिजवावा. जनी जनार्दन आहे हे ओळखून जनतेला संतुष्ट करावे. ज्या शरीरात उदंड विचार प्रगटतो, ज्या शरीराकडून आत्मारामाच्या ज्ञानाचा प्रसार होतो, ते पुण्यशरीर असते. ते पूजा करण्यास अधिकारी होय. सूक्ष्म संकल्पांना देहरूप फळ येते. सहसा कोणाचे अंतःकरण दुखवू नये.

॥ श्रीराम ॥

देहाकरितां गणेशपूजन । देहाकरितां शारदावंदन । देहाकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥१॥
देहाकरितां कवित्वें चालती । देहाकरितां अधेनें करिती । देहाकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥२॥
देहाकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण । नाना पदार्थशोधन । देहाकरितां ॥ ३ ॥
देहाकरितां माहाज्ञानी । [illegible] मिरती प्राणी ॥ ४ ॥
[illegible] पाहून घ्यावे. तात्पर्य असे की, प्रापंचिक माणूस मूलतः स्वार्थी असतो. त्याच्या [illegible]पा ॥५॥
अग तीच असल्याने त्यातून जन्म पावणाऱ्या समस्या सर्व काळी समाजात सारख्याच असतात. स्वाभे

देहाकरितां कर्ममार्ग । देहाकरितां उपासनामार्ग । देहाकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळी ॥६॥
योगी वीतरागी तापसी । देहाकारितां नाना सायासी । देहाकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे॥७॥
येहलोक आणी परलोक । देहाकरितां सकळ सार्थक । देहेंविण निरार्थक । सकळ कांहीं ॥८॥
पुरश्चर्णें अनुष्ठानें । गोरांजनें धूम्रपानें । सीतोष्ण पंचाग्नी साधणें । देहाकरितां ॥ ९ ॥
देहाकरितां पुण्यसीळ । देहाकरितां पापी केवळ । देहाकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ॥ १० ॥
देहाकरितां अवतारी । देहाकरितां वेषधारी । नाना बंडें पाषांडें करी । देहाकरितां ॥११॥
देहाकरितां विषयभोग । देहाकारितां सकळ त्याग । होती जाती नाना रोग । देहाकरितां ॥१२॥
देहाकरितां नवविधा भक्ती । देहाकरितां चतुर्विधा मुक्ती । देहाकरितां नाना युक्ती । नाना मतें॥१३॥
देहाकरितां दानधर्म । देहाकरितां नाना वर्म । देहाकरितां पूर्व कर्म । म्हणती जनीं ॥१४॥
देहाकारितां नाना स्वार्थ । देहाकरितां नाना अर्थ । देहाकरितां होईजे वेर्थ । आणी धन्य ॥१५॥
देहाकरितां नाना कळा । देहाकरितां उणा आगळा । देहाकरितां जिव्हाळा । भक्तिमार्गाचा ॥१६॥
नाना सन्मार्गसाधनें । देहाकरितां तुटतीं बंधनें । देहाकारितां निवेदनें । मोक्ष लाभे ॥१७॥
देहे सकळांमधें उत्तमु । देहीं राहिला आत्मारामु । सकळां घटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती॥१८॥
देहाकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती । देहाकरितां होती जाती । अवतारमाळिका॥१९॥
देहाकरितां नाना भ्रम । देहाकरितां नाना संभ्रम । देहाचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदें ॥२०॥
देहाकरितां सकळ कांही । देहाविण कांहीं नाहीं । आत्मा विरे ठाईं ठाईं । नव्हताच जैसा ॥२१॥
देहे परलोकींचें तारूं । नाना गुणांचा गुणागरु । नाना रत्नांचा विचारु । देहाचेनी ॥ २२ ॥
देहाचेन गायेनकळा । देहाचेन संगीतकळा । देहाचेन अंतर्कळा ॥ ठाईं पडे ॥ २३ ॥
देहें ब्रह्मांडाचें फळ । देहे दुल्लभचि केवळ । परी या देहास निवळ । उमजवावें ॥ २४ ॥
देहाकरितां लाहानथोर । करिती आपुलाले व्यापार । त्याहिमधें लाहानथोर । कितीयेक ॥२५॥
जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांहीं करून गेले । हरिभजनें पावन जाले । कितीयेक ॥२६॥
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । संकल्परूपाचि केवळ । नाना संकल्पें देहेफळ । घेऊन आलें ॥ २७ ॥
हरिसंकल्प मुळीं होता । तोचि फळीं पाहावा आतां । नाना देहांतरीं तत्वतां । शोधितां कळे ॥२८॥
वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेली समज । पुढें फळामधें बीज । मुळींच्या अंशें ॥२९॥
मुळाकारितां फळ येतें । फळाकारितां मूळ होतें । येणेंकरितां होत जातें । भूमंडळ ॥ ३० ॥
असो कांहीं येक करणें । कैसें घडे देहाविणें । देहे सार्थकीं लावणें । म्हणिजे बरें ॥ ३१ ॥
आत्म्याकारितां देहे आला । देहाकरितां आत्मा तगला । उभययोगें उदंड चालिला । कार्यभाग ॥३२॥
चोरून गुप्तरूपें करावें । ते आत्मयासी पडे ठावें । कर्तुत्व याचेन स्वभावें । सकळ कांहीं ॥३३॥
देहामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो । देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रत्यक्ष आतां
देहावेगळी पूजा पावेना । देहाविण पूजा फावेना । जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावें ३५
उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर । तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥ ३६ ॥
... त्याला

सगट ... बाग,

सकळ जगदांतरींचा देव। क्षोभतां राहाव्या कोठें ठाव। जनावेगळा जनास उपाव। आणीक नाहीं॥
परमेश्वराचे अनंत गुण। मनुष्यें काये सांगावी खूण। परंतु अध्यात्म ग्रंथश्रवण। होता, उमजे॥४०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेदुल्लभनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥४॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १ ली

(दासबोध द.१८-४ "देहदुर्लभ निरूपण" वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या समासातून शोधून पूर्ण लिहा.
 (१) देहधारी असल्यामुळेच मानवाला ग्रंथ—लेखन, लिपी परिचय इ. करता येते.
 (२) देहाच्या सहाय्यानेच श्रवण, मनन खूप करून परमात्मा आपलासा करून घेता येतो.
 (३) ब्रह्मांडाचे अतिविकसित फळ म्हणजे देह.

प्र. २ खालील काव्यपंक्तींचा कल्पना—विस्तार सुमारे पाच ओळीत करा.
 (१) देहाकरितां होईजे वेर्थ। आणि धन्य॥ (२) देहे परलोकीचें तारूं।

प्र. ३ "जनीं जनार्दन" पहावयास सांगणाऱ्या समर्थांनी अशा उपदेशातसुद्धा व्यवहारवाद योग्यप्रकारे प्रगट केला आहे, तो नेमका कोठे? ओव्या लिहा.

प्र. ४ सर्व समासाचा सारांश सुमारे दहा ओळीत लिहा.

स्वाध्याय २ रा (दशक ३ मधील समास २, ३, ४ व ५ वर आधारित)

द. ३—२ स्वगुणपरीक्षा (अ)

स्वगुणपरीक्षेचे चार समास आहेत. त्यांमध्ये श्री समर्थांनी त्यांच्याभोवती वावरणाऱ्या समाजामधील सामान्य संसारी माणसाच्या जीवनाची रूपरेषा आपल्यासमोर मांडली आहे. श्री समर्थांचा काळ मोठा आणीबाणीचा काळ होता. अनेक राजकीय आणि धार्मिक सामस्या आ वासून समोर उभ्या होत्या. आर्थिक दृष्ट्या बहुजनसमाज बेताच्याच अवस्थेत होता. स्वार्थी माणसे नीति, न्याय बाजूस सारून आपला स्वार्थ साधून घेत होती. सामान्य संसारी माणूस एक प्रकारचे आकुंचित व साचेबंद जीवन जगत होता. प्रत्येकाच्या जीवनात अगदी त्याच घटना घडत होत्या असे नाही. परंतु संसारातून सुख मिळविण्यासाठी प्रापंचिक माणूस जी धडपड करतो तिची दिशा सगळीकडे एकच असते. कुटुंबसंस्थाच पाहा. कुटुंबामध्ये नवरा, बायको, मुलगे, मुली, त्यांचे विवाह, पैसा, आजार, लौकिक, रोग, मृत्यू आणि म्हातारपण यांच्या पायी निर्माण होणाऱ्या समस्या श्री समर्थांच्या काळी आणि आजच्या काळी मूलतः सारख्याच आहेत. उदा०, लग्नाच्या आधी आईबापांवर प्रेम करणारा आज्ञाधारक मुलगा लग्नानंतर एकदम बदलतो, ही गोष्ट जशी त्या काळी तशी आज देखील अनुभवास येते. दुसरी बायको केल्यानंतर घरामध्ये होणाऱ्या कटकटी किंवा व्यसनापायी होणारी हानी किंवा म्हातारपणी होणारी दैना, इत्यादी प्रापंचिक समस्या आज देखील तशाच आढळतात. श्री समर्थांना मानवी जीवनाचे किती खोल ज्ञान होते, हे पुढील चार समासांवरून पाहून घ्यावे. तात्पर्य असे की, प्रापंचिक माणूस मूलतः स्वार्थी असतो. त्याच्या स्वार्थाची अंगे तीच असल्याने त्यातून जन्म पावणाऱ्या समस्या सर्व काळी समाजात सारख्याच असतात. स्वार्थ

साधण्याचे मार्ग मात्र त्या त्या काळच्या विज्ञानप्रगतीवर आणि एकंदर सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून राहतात. उदा०, रोग्याला उपचार करण्याच्या पद्धती किंवा पैसे मिळविण्याचे मार्ग बदलत जातात. असो. या समसामध्ये अगदी बाळपणापासून दुसरे लग्न होईपर्यंत सामान्य माणूस कसे जीवन जगतो त्याचे वर्णन आढळेल.

॥ श्रीराम ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥ १ ॥ गर्भवासी दुःख जालें । तें बाळक विसरलें । पुढें वाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥२॥ बाळपणीं त्वचा कोंवळी । दुःख होतांचि तळमळी । वाचा नाहीं तये काळीं । सुखदुःख सांगावया ॥३॥ देहास कांहीं दुःख जालें । अथवा क्षुधेनें पीडलें । तरी परम आक्रंदलें । परी अंतर नेणवे ॥ ४ ॥ माता कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरीं । ते मायेसी न कळे अभ्यांतरीं । दुःख होये बाळकासीं ॥५॥ मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे । वेथा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं ॥ ६ ॥ नाना व्याधींचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे । रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥ ७ ॥ शरीर रक्षितां न ये । घडती नाना अपाये । खोडी अधांतरीं होये । आवेवहीन बाळक ॥ ८ ॥ अथवा अपाय चुकले । पूर्वपुण्य पुढें ठाकलें । मातेस ओळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ ९ ॥ क्षणभरी मातेस न देखे । तरी आक्रंदें रुदन करी दुःखें । ते समईं मातेसारिखें । आणीक कांहींच नाहीं आस करून वास पाहे । मातेविण कदा न राहे । वियोग पळमात्र न साहे । स्मरण जालियांनंतरें ।११। जरी ब्रह्मादिक देव आले । अथवा लक्ष्मीनें अवलोकिलें । तरी न वचे बुझाविलें । आपले मातेवांचुनी कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण । तरी नाहीं तीसमान । भूमंडळीं कोणी ॥ १३ ॥ ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें । रागें परतें केलें तिनें । तरी आक्रंदोनी मिठी घाली।१४ सुख पावे मातेजवळी । दुरी करितांचि तळमळी । अतिप्रीति तयेकाळीं । मातेवरी लागली ।१५। तंव ते मातेस मरण आलें । प्राणी पोरटें जालें । दुःखें झुर्णीं लागलें । आई आई ह्मणोनी ॥१६॥ आई पाहातां दिसेना । दीनरूप पाहे जना । आस लागलिसे मना । आई येईल ह्मणोनी ॥१७॥ माता ह्मणौन मुख पाहे । तंव ते आपुली माता नव्हे । मग हिंवासलें राहे । दैन्यवाणें ॥ १८ ॥ मातावियोगें कष्टलें । तेणें मानसीं दुःख जालें । देहहि क्षीणत्व पावलें । आतिशयेंसीं ॥१९॥ अथवा माताहि वांचली । मायलेंकुरा भेटी जाली । बाळदशा ते राहिली । दिवसेंदिवस ॥२०॥ बाळपण जालें उणें । दिवसेंदिवस होय शाहाणें । मग ते मायेचें अत्यंत पेखणें। होतें,तें राहिलें ॥२१॥ पुढें लो लागला खेळाचा । कळप मेळाविला पोरांचा । आल्यागेल्या डायाचा । आनंद शोक वाहे मायबापें सिकविती पोटें । तयाचें परम दुःख वाटे । चट लागली न सुटे । संगती लेंकुरांची ॥२३॥ लेंकुरांमध्यें खेळतां । नाठवे माता आणि पिता । तंव तेथेंहि अवचिता । दुःख पावला ॥ २४ ॥ पडिले दांत फुटला डोळा । मोडले पाय जाला खुळा । गेला माज अवकळा-। ठाकून आली॥२५॥ निघाल्या देवी आणी गोवर । उठलें कपाळ लागला ज्वर । पोटसुळीं निरंतर । वायगोळा॥२६॥ लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको मायेराणी । मुंज्या झोटिंग करणी । म्हैसोबाची । बेताळ खंकाळ लागला । ब्रह्मगिऱ्हो संचरला । नेणो चेडा वोलांडिला । कांहीं कळेना ॥ २८ ॥

येक ह्मणती वीरेदेव । येक ह्मणती खंडेराव । येक ह्मणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥२९॥ येक ह्मणती कोणें केलें । आंगीं दैवत घातलें । येक ह्मणती चुकलें । सटवाईचें ॥३०॥ येक म्हणती कर्मभोग । आंगीं जडले नाना रोग । वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥३१॥ येक ह्मणती हा वांचेना । येक ह्मणती हा मरेना । भोग भोगितो यातना । पापास्तव ॥३२॥ गर्भदुःख विसरला । तो त्रिविधतापें पोळला । प्राणी बहुत कष्टी जाला । संसारदुःखें ॥३३॥ इतुकेंहि चुकोन वाचला । मारमारूं शाहाणा केला । लोकिकीं नेटका जाला । नांव राखे ऐसा ॥३४॥ पुढें मायेबापीं लोभास्तव । संभ्रमें मांडिला विव्हाव । दाऊनियां सकळ वैभव । नोवरी पाहिली ॥३५॥ वऱ्हाडांवैभव दाटलें । देखोन परमसुख वाटलें । मन हें रंगोन गेलें । सासुरवाडीकडे ॥३६॥ मायबापी भलतैसें असावें । परी सासुरवाडीस नेटकें जावें । द्रव्य नसेल तरी घ्यावें रुण । कळांतरें ॥३७॥ आंतर्भाव ते सासुरवाडीं । मायेबापें राहिलीं बापुडीं । होताती सर्वस्वें कुडकुडीं । तितुकेंच कार्य त्यांचें ॥३८॥ नोवरी आलियां घरा । अती हव्यास वाटे वरा । ह्मणे मजसारिखा दुसरा । कोणीच नाहीं ॥३९॥ मायबाप बंधु बहिणी । नोवरी न दिसतां वाटे काणी । अत्यंत लोधला पापिणी । अविद्येनें भुलविला संभोग नस्तां इतुका प्रेमा । योग्य जालिया उलंघी सीमा । प्रीती वाढविती कामा- । करितां प्राणी गुंतला ॥४१॥ जरी न देखे क्षण येक डोळां । तरी जीव होय उतावीळा । प्रीतिपात्र अंतर्कळा । घेऊन गेली ॥४२॥ कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ । मर्यादा लज्या मुखकमळ । वक्त्रलोकनें केवळ । ग्रामज्याचे मैंदावें ॥४३॥ कळवळा येतां सांवरेना । शरीर विकळ आवरेना । अनेत्र वेवसाई क्रमेना । हुरहुर वाटे ॥४४॥ वेवसाय करितां बाहेरी । मन लागलेंसे घरीं । क्षणाक्षणां अभ्यांतरीं । स्मरण होये कामिनीचें ॥४५॥ तुह्मीं माझिया जिवांतील जीव । ह्मणोनि अत्यंत लाघव । दाऊनियां चित्त सर्व । हिरोन घेतलें ॥४६॥ मैंद सोइरीक काढिती । फांसे घालून प्राण घेती । तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं । प्राणीयांस होये ॥४७॥ प्रीति कामिनीसीं लागली । जरी तयेसी कोणी रागेजली । तरी परम क्षिती वाटली । मानसीं गुप्तरूपें ॥४८॥ तये भार्येचेनि कैवारें । मायेबापासीं नीच उत्तरें । बोलोनियां तिरस्कारें । वेगळा निघे ॥४९॥ स्त्रीकारणें लाज सांडिली । स्त्रीकारणें सर्वीं सोडिलीं । स्त्रीकारणें विघडिलीं । सकळहि जिवलगें ॥५०॥ स्त्रीकारणें देह विकिला । स्त्रीकारणें सेवक जाला । स्त्रीकारणें सांडवला । विवेकासी ॥५१॥ स्त्रीकारणें लोलंगता । स्त्रीकारणें अतिनम्रता । स्त्रीकारणें पराधेनता । अंगिकारिली ॥५२॥ स्त्रीकारणें लोभी जाला । स्त्रीकारणें धर्म सांडिला । स्त्रीकारणें अंतरला । तीर्थयात्रा स्वधर्म ॥५३॥ स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं । शुभाशुभ विचारिलें नाहीं । तनु मनु धनु सर्वही । अनन्यभावें अर्पिलें ॥५४॥ स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला । प्राणी स्वहितास नाडला । ईश्वरीं कानकोंडा जाला । स्त्रीकारणें कामबुद्धी ॥५५॥ स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती । स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती । स्त्रीकारणें सायोज्यमुक्ती । तेहि तुछ्य मानिली ॥५६॥ येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें । जिवलगें तीं पिसुणें । ऐसीं वाटलीं ॥५७॥ ऐसी अंतरप्रीति जडली । सर्वस्वाची सांडी केली । तंव ते मरोन गेली । अकस्मात भार्या ॥५८॥ तेणें मनीं शोक वाढला । ह्मणे थोर घात झाला । आतां कैंचा बुडाला । संसार माझा ॥५९॥ जिवलगांचा सोडिला संग । अवचिता झाला घरभंग । आतां करूं मायात्याग । ह्मणे दुःखें ॥६०॥ स्त्री घेऊन आडवी । ऊर बडवी पोट बडवी । लाज सांडून गौरवी ।

लोकांदेखतां ॥६१॥ ह्मणे माझें बुडालें घर। आतां न करी हा संसार। दुःखें आक्रंदला थोर। घोर घोषे ॥६२॥ तेणें जीव वारयावेधला। सर्वस्वाचा उबग आला। तेणें दुःखें जाला। जोगी कां महात्मा॥ ६३ ॥ कां तें निघोन जाणें चुकलें। पुन्हां मागुतें लग्न केलें। तेणें अत्यंताचि मग्न जालें। मन द्वितीय संमंधीं ॥६४॥ जाला द्वितीय संमंध। सर्वेचि मांडिला आनंद। श्रोतीं व्हावें सावध। पुढिले समासीं ॥६५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

* * *

द. २-३. स्वगुणपरीक्षा (ब)

दुसरे लग्न झाल्यावर तो अत्यंत कजूंषपणे वागण्यास आरंभ करतो. नवी बायको वयात आलेली असते. हा स्त्रीसुखाला चटावलेला असतो. मग तो व्यसनी बनतो. त्यामुळे त्याला अति घाणेरडे रोग होतात. त्यातून तो कसबसा वाचतो.

बायको वयात येऊन संसार सुरू होतो. पण मूलबाळ नाही म्हणून नाना प्रकारचे नवससायास तो करतो. एकदाचे मूलबाळ होते.

॥ श्रीराम ॥

द्वितीय संमंध जाला। दुःख मागील विसरला। सुख मानून राहिला। संसाराचें ॥ १ ॥
जाला अत्यंत कृपण। पोटें न खाय अन्न। रुक्याकारणें सांडी प्राण। येकसरा ॥ २ ॥
कदा कल्पांतीं न वेची। सांचिलेंचि पुन्हा सांची। अंतरीं असेल कैंचि। सद्वासना ॥ ३ ॥
स्वयें धर्म न करी। धर्मकर्त्यासहि वारी। सर्वकाळ निंदा करी। साधुजनाची ॥ ४ ॥
नेणे तीर्थ नेणे व्रत। नेणे अतित अभ्यागत। मुंगीमुखींचें जें सीत। तेंही वेंचून सांची ॥ ५ ॥
स्वयें पुण्य करवेना। केलें तरी देखवेना। उपहास्य करी मना-। न ये ह्मणौनी ॥ ६ ॥
देवां भक्तांस उछेदी। आंगबळें सकळांस खेदी। निष्ठुर शद्बें अंतर भेदी। प्राणीमात्रांचें॥ ७ ॥
नीती सांडून मार्गे। अनीतीनें वर्तो लागे। गर्व धरून फुगे। सर्वकाळ ॥ ८ ॥
पूर्वजांस सिंतरिलें। पक्षश्राद्धहि नाहीं केलें। कुळदैवत ठकिलें। कोणेपरी ॥ ९ ॥
आक्षत भरिली भाणा। दुजा ब्राह्मण मेहुणा। आला होता पाहुणा। स्त्रियेस मूळ ॥१०॥
कदा नावडे हरिकथा। देव नलगे सर्वथा। स्नानसंध्या म्हणे वृथा। कासया करावी ॥११॥
अभिळाषें सांची वित्त। स्वयें करी विस्वासघात। मदें मातला उन्मत्त। तारुण्यपणें ॥१२॥
तारुण्य आंगीं भरलें। धारिष्ट न वचे धरिलें। करूं नये तेंचि केलें। महापाप ॥१३॥
स्त्री केली परी धाकुटी। धीर न धरवेचि पोटीं। विषयलोभें सेवटीं। वोळखी सांडिली ॥१४॥
माये बहिण न विचारी। जाला पापी परद्वारी। दंड पावला राजद्वारीं। तऱ्हीं पालटेना॥१५॥
परस्त्री देखोनि दृष्टीं। अभिळाष उठे पोटीं। अकर्तव्यें हिंपुटी। पुन्हां होये ॥१६॥
ऐसें पाप उदंड केलें। शुभाशुभ नाहीं उरलें। तेणें दोषें दुःख भरले। अकस्मात आंगीं॥१७॥
व्याधी भरली सर्वांगीं। प्राणी जाला क्षयरोगी। केले दोष आपुले भोगी। सीघ्र काळें॥१८॥

दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें । लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ॥१९॥
देहास क्षीणता आली । नाना वेथा उद्भवली । तारुण्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ॥२०॥
सर्वांगीं लागल्या कळा । देहास आली अवकळा । प्राणी कांपे चळचळां । शक्ति नाहीं॥२१॥
हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिले । देखोन थुंको लागले ॥ लहानथोर ॥२२॥
जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वर्ढाणी । अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे॥२३॥
आतां मरण दे गा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा । जाला नाहीं नेणों ठेवा । पातकाचा॥२४॥
दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे । तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं॥२५॥
ऐसे कष्ट जालें बहुत । सकळ जालें वाताहात । दरवडा घालून वित्त । चोरटीं नेले ॥२६॥
जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र। आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥२७॥
पापसामग्री सरली । दिवसेंदिवस वेथा हरली । वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥२८॥
मरत मरत वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला । लोक ह्मणती पाडिला । माणसांमधें ॥२९॥
येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली । अति स्वार्थबुद्धी धरिली । पुन्हां मागुती ॥३०॥
कांहीं वैभव मेळविलें । पुन्हां सर्वही संचिलें । परंतु गृह बुडालें । संतान नाहीं ॥ ३१ ॥
पुत्रसंतान नस्तां दुःखी । वांज पडिलें लोकिकीं । तें न फिटे म्हणोनी लेकी । तरी हो आतां ॥३२॥
ह्मणोन नाना सायास । बहुत देवांस केले नवस । तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥३३॥
विषयसुख तें राहिलें । वांजपणें दुःखीं केलें । तंव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥ ३४ ॥
त्या लेंकुरावरी अतिप्रीति । दोघेहि क्षण येक न विशंभती । कांहीं जाल्या आक्रंदती । दीर्घस्वरें
ऐसी तें दुःखिस्ते । पूजीत होती नाना दैवतें । तंव तेंहि मेलें अवचितें । पूर्व पापेंकरूनी ॥३६॥
तेणें बहुत दुःख जालें । घरीं आरंधें पडिलें । ह्मणती आह्मांस कां ठेविलें । देवें वांज करूनी ॥३७॥
आह्मांस द्रव्य काय करावें । तें जावें परी अपत्य व्हावें । अपत्यालागी त्यजावें । लागेल सर्व॥३८॥
वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिलें । तें न फिटे कांहीं केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥३९॥
आमुची वेली कां खुंटिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली । कुळस्वामीण कां क्षोभली । विझाला कुळदीप ॥ ४० ॥ आतां लेंकुराचे मुख देखेन । तरी आनंदें राडी चालेन । आणी गळही टोंचीन । कुळस्वामिणीपासीं ॥ ४१ ॥ आई भुता करीन तुझा । नांव ठेवीन केरपुंजा । वेसणी घालीन, माझा– । मनोरथ पुरवी ॥४२॥ बहुत देवांस नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले । गटगटां गिळिले । सगळे विंचु ॥४३॥ केले समंधाचे सायास । राहाणे घातलें बहुवस । केळें नारिकेळें ब्राह्मणास । अंब्रदानें दिधलीं ॥४४॥ केलीं नाना कवटालें । पुत्रलोभें केलीं ढालें । तरी अदृष्ट फिरलें । पुत्र नाहीं ॥ ४५ ॥ वृक्षाखालें जाऊन नाहाती । फळतीं झाडें करपती । ऐसे नाना दोष करिती । पुत्रलोभाकारणें ॥ ४६ ॥ सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेधला जीव । तंव तो पावला खंडेराव । आणी कुळस्वामिणी ॥ ४७ ॥ आतां मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषें आनंदती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥४८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

* * *

द. २-४. स्वगुणपरीक्षा (क)

मुलाबाळांनी घर भरून गेले, पण पैशाची चणचण भासू लागली. मुलींची लग्ने केली, त्यापायी कर्ज झाले. मग तो दोन वर्षे परदेशी गेला, नोकरीचाकरी करून पैसा मिळविला आणि तो घेऊन घरी आला. पण थोड्या दिवसांत पैसा संपल्याने त्याला पुन्हा परदेशी जावे लागले. घर सोडताना फार दुःख झाले. त्याला आईबापांची आठवण झाली व तो मोठ्याने रडू लागला. पण त्याचा उपयोग नाही हे ओळखून मुकाट्याने मार्गस्थ झाला.

॥ श्रीराम ॥

लेंकुरें उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोन गेली । बापडीं भिकेसी लागलीं । कांहीं खाया मिळेना लेंकुरें खेळती धाकुटीं । येकें रांगती येकें पोटीं । ऐसी घरभरी जाली दाटी । कन्या आणी पुत्रांची।२। दिवसेंदिवस खर्च वाढला । यावा होता तो खुंटोन गेला । कन्या उपवरी जाल्या, त्यांला- । उजवावया द्रव्य नाहीं ॥३॥ मायेबापें होतीं संपन्न । त्यांचें उदंड होतें धन । तेणेंकरितां प्रतिष्ठा मान । जनीं जाला होता ॥ ४ ॥ भरम आहे लोकाचारीं । पहिली नांदणूक नाहीं घरीं । दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं । दरिद्र आलें ॥५॥ ऐसी घरवात वाढली । खातीं तोंडें मिळालीं । तेणें प्राणीयांस लागली । काळजी उद्वेगाची ॥६॥ कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रास नोवऱ्या आल्या । आतां उजवणा केल्या । पाहिजेत कीं ॥७॥ जरी मुलें तैसींच राहिलीं । तरी पुन्हां लोकलाज जाली । ह्मणती कासया व्यालीं । जन्मदारिद्र्यें ॥ ८ ॥ ऐसी लोकलाज होईल । वडिलांचें नांव जाईल । आतां रुण कोण देईल । लग्नापुरतें ।।९।। मागें रुण ज्याचें घेतलें । त्यांचे परतोन नाहीं दिल्हें । ऐसें आभाळ कोसळलें । उद्वेगाचें ॥१०॥ आपण खातों अन्नासी । अन्न खातें आपणासी । सर्वकाल मानसीं । चिंतातुर ॥११॥ पती अवघीच मोडली । वस्तभाव गहाण पडिली । अहा देवा वेळ आली । आता डिवाळ्याची ॥१२॥ कांहीं केला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । कांहीं पैका रोकडा । कळांतरें काढिला ॥ १३ ॥ ऐसें रुण घेतलें । लोकिकीं दंभ केलें । सकळ ह्मणती नांव राखिलें । वडिलांचें ॥ १४ ॥ ऐसें रुण उदंड जालें । रिणाइतीं वेढून घेतलें । मग प्रयाण आरंभिलें । विदेशाप्रती ॥१५॥ दोनी वरुषें बुडी मारिली । नीच सेवा अंगिकारिली । शरीरें आपदा भोगिली ॥ आतिशयेंसीं ॥१६॥ कांहीं मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यांपासीं । मग पुसोनियां स्वामीसी । मुरडता जाला ॥१७॥ तंव तें अत्यंत पीडावलीं । वाट पाहात बैसलीं । म्हणती दिवसगती कां लागली । काये करणें देवा ॥१८॥ आतां आम्ही काये खावें । किती उपवासीं मरावें । ऐसियाचे संगतीस देवें । का पां घातलें आह्मांसी ॥ १९ ॥ ऐसें आपुलें सुख पाहाती । परी त्याचें दुःख नेणती । आणी शक्ती गेलियां अंतीं । कोणीच कामा न येती ॥२०॥ असो ऐसी वाट पाहातां । दृष्टि देखिला अवचिता । मुलें धावती, ताता । भागलास ह्मणौनि ॥२१॥ स्त्री देखोन आनंदली । ह्मणे आमुची दैन्यें फिटली । तंव येरें दिधली । गांठोडी हातीं ॥२२॥ सकळांस आनंद जाला । ह्मणती आमुचा वडील आला । तेणें तरी आह्मांला । आंगीटोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥ ऐसा आनंद च्यारी दिवस । सर्वेच मांडिली कुसमुस । ह्मणती हें गेलियां आह्मांस । पुन्हा आपदा लागती ॥ २४ ॥ ह्मणौनि आणिलें तें असावें येणें मागुतें विदेशास जावें । आम्ही हें खाऊं न तों यावें । द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥

ऐसी वासना सकळांची। अवघीं सोइरीं सुखाचीं। स्त्री अत्यंत प्रीतीची। तेहि सुखाच लागली।२६।
विदेसीं बहु दगदला। विश्रांती घ्यावया आला। स्वासहि नाहीं टाकिला। तों जाणें वोढवलें ॥२७॥
पुढें अपेक्षा जोसियांची। केली विवंचना मुहूर्ताची। वृत्ति गुंतली तयाची। जातां प्रशस्त न वटे।२८।
माया मात्रा सिद्ध केली। कांहीं सामग्री बांधली। लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं। मार्गस्त जाला ॥२९॥
स्त्रीयेस अवलोकिलें। वियोगें दुःख बहुत वाटलें। प्रारब्धसूत्र तुकलें। रुणानबंधाचें ॥३०॥
कंठ सद्गदित जाला। न संवरेच गहिवरला। लेंकुरा आणी पित्याला। तडातोडी जाली ॥३१॥
जरी रुणानबंध असेल। तरी मागुती भेटी होईल। नाहीं तरी संगती पुरेल। येचि भेटीनें तुमची।३२।
ऐसें बोलोन स्वार होये। मागुता फीरफिरों पाहे। वियोगदुःख न साहे। परंतु कांहीं न चले॥३३॥
आपुला गांव राहिला मार्गें। चित्त भ्रमलें संसारउद्वेगें। दुःखवला प्रपंचसंगें। अभिमानास्तव ॥३४॥
ते समईं माता आठवली। म्हणे धन्य धन्य ते माउली। मजकारणें बहुत कष्टली। परी मी नेणोंचि मूर्ख
आजी जरी ते असती। तरी मजला कदा न विसंभती। वियोग होतां आक्रंदती। ते पोटागि वेगळीच
पुत्र वैभवहीन भिकारी। माता तैसाचि अंगिकारी। दगदला देखोनि अंतरीं। त्याच्या दुःखें दुःखवे
॥३७॥ प्रपंचविचारें पाहातां। हें सकळ जोडे न जोडे माता। हे शरीर जयेकरितां। निर्माण जालें।३८।
लांव तरी ते माया। काय करावीया सहस्र जाया। परी भुलोन गेलों वायां। मकरध्वजाचेनी
॥३९॥ या येका कामाकारणें। जिवलगांसि द्वंद्व घेणें। सर्वीं तींच पिसुणें। ऐसीं वाटतीं ॥४०॥
म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन। जे मायेबापाचें भजन। करिती न करिती, मन-। निष्ठुर जिव-
लगांसीं ॥४१॥ संगती स्त्रीबाळकाची। आहे साठी जन्माची। परी मायबापें कैंची। मिळतील पुढें
॥४२॥ ऐसें पूर्वीं होतें ऐकिलें। परी ते समईं नाहीं कळलें। मन हें बुडोन गेलें। रतिसुखाचा डोहीं
॥४३॥ हे सर्वीं वाटतीं परी पिसुणें। मिळालीं वैभवाकारणें। रितें जातां लाजिरवाणें। अत्यंत वाटे
॥४४॥ आतां भलतेसें करावें। परि द्रव्य मेळऊन न्यावें। रितें जातां स्वभावें। दुःख आहे
॥४५॥ ऐसी वेवर्धना करी। दुःख वाटलें अंतरीं। चिंतेचिये महापुरीं। बुडोन गेला ॥४६॥
ऐसा हा देह आपुला। असतांच पराधेन केला। ईश्वरीं कानकोंडा जाला। कुटुंबकाबाडी ॥४७॥
या येका कामासाठीं। जन्म गेला आटाटी। वय वेचल्यां सेवटीं। येकलेंचि जावें ॥ ४८ ॥
ऐसा मनीं प्रस्तावला। क्षण येक उदास जाला। सर्वेचि प्राणी झळंबला। मायाजाळें ॥ ४९ ॥
कन्यापुत्रें आठवलीं। मनींहुनि क्षिती वाटली। म्हणे लेंकुरें अंतरलीं। माझीं मज ॥ ५० ॥
मागील दुःख आठवलें। जें जें होतें प्राप्त जालें। मग रुदन आरंभिलें। दीर्घ स्वरें ॥ ५१ ॥
आरण्यरुदन करितां। कोणी नाहीं बुझाविता। मग होये विचारिता। आपुले मनीं ॥ ५२॥
आतां कासया रडावें। प्राप्त होतें तें भोगावें। ऐसें बोलोनिया जीवें। धारिष्ट केलें ॥ ५३ ॥
ऐसा दुःखें दगदला। मग विदेशाप्रती गेला। पुढे प्रसंग वर्तला। तो सावध ऐका ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

द. २-५. स्वगुणपरीक्षा (ड)

समासाच्या आरंभी श्री समर्थांनी दुष्काळाने कुटुंबाच्या काय हालअपेष्टा होतात याचे मार्मिक वर्णन केले आहे. तुकाराम महाराजांना देखील असेच हाल भोगावे लागले.

परदेशी पैसा कमावून परत आला तर दुष्काळ पडला होता. त्याच्या कुटुंबाची भयंकर वाताहात झाली. रोज जेवायला मिळेना म्हणून तिसरे लग्न केले. हा वृद्ध होऊन थकलेला, त्यात बायको वयात आलेली, घरात मुले मोठी झालेली. घरात सारखी भांडणे होऊन एक दिवस मुलांनी बापाला मारले. शेवटी चार सज्जनांच्या मदतीने वाटे झाले व हा एका झोपडीत वेगळा राहू लागला. तेवढ्यात परचक्र आले, लूटालूट झाली. याची तरुण बायको पळवून नेली व भ्रष्ट केली. अखेर म्हातारपणामुळे हा अत्यंत थकला आणि केव्हा एकदाचा मरतो अशी अवस्था झाली. अशा प्रकारे तो जन्मभर सुखासाठी धडपडला. पण अंतकाळपर्यंत दुःखच भोगीत राहिला. तात्पर्य, जन्म हाच दुःखमूळ आहे. दुःख नाहीसे करण्यास भक्ती पाहिजे.

॥ श्रीराम ॥

पुढें गेला विदेशासी। प्राणी लागला व्यासंगासी। आपल्या जिवेसीं सोसी। नाना श्रम॥१॥
ऐसा दुस्तर संसार। करितां कष्टला थोर। पुढें दोनी च्यारि संवत्सर। द्रव्य मेळविलें ॥२॥
सर्वेचि आला देशासी। तों आवर्षण पडिलें देसीं। तेणें गुणे मनुष्यांसी। बहुत कष्ट जाले॥३॥
येकांच्या बैसल्या अमृतकळा। येकांस चंद्री लागली डोळां। येकें कांपती चळचळां। दैन्यवाणीं॥४॥
येकें दीनरूप बैसलीं। येकें सुजलीं येकें मेलीं। ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं। अकस्मात डोळां ॥५॥
तेणें बहुत दुःखी जाला। देखोनियां उभड आला। प्राणी आक्रंदों लागला। दैन्यवाणा ॥६॥ तंव तीं अवघीं सावध जालीं। म्हणती बाबा बाबा जेऊं घालीं। अन्नलागीं मिडकलीं। झडा घालिती॥७॥
गांठोडें सोडून पाहाती। हातां पडिलें तेंचि खाती। कांहीं तोंडीं कांहीं हातीं। प्राण जाती ॥८॥
निघोनी तांतडी तांतडी जेऊं घाली। तों तें जेवितां जेवितां कांहीं मेलीं। कांहीं होतीं धादावलीं। तेंहि मेलीं अजीर्णे ॥ ९ ॥ ऐसीं बहुतेकें मेलीं। येक दोनी मुलें उरलीं। तेंहि दैन्यवाणी जालीं आपले मातेवांचुनी ॥१०॥ ऐसें आवर्षण आलें। तेणें घरचित बुडालें। पुढें देसीं सुभिक्ष जालें आतिशयेंसी॥११॥ लेकुरां नाहीं वाढवितें। अन्न करावें लागे आपुलेन हातें। बहु त्रास घेतला चित्तें। स्वयंपाकाचा॥१२॥ लोकीं भरीस घातलें। पुन्हां मागुतें लग्न केलें। द्रव्य होतें तें वेचलें लग्नाकारणें॥१३॥ पुन्हां विदेशासी गेला। द्रव्य मेळऊन आला। तंव घरीं कळ्हो लागला साव[illegible] पुत्रांसी॥ १४ ॥ स्त्री जाली न्हातीधुती। पुत्र देखों न सकती। भ्रताराची गेली शक्ति वृद्ध जाला ॥१५॥ सदा भांडण पुत्राचें। कोणी नायकती कोणाचें। वानिता अति प्रीतीचें प्रीति पात्र ॥१६॥ किंत बैसला मना। येके ठाई पडेना। ह्मणोनियां पांचा जणा। मेळविलें ॥१७॥
पांच जण वाटे करिती। तों ते पुत्र नायेकती। निवाडा नव्हेचि अंतीं-। भांडण लागलें॥१८॥
बापलेकां भांडण जाले। लेंकीं बापास मारिलें। तंव ते मातेनें घेतलें। शंखतीर्थ ॥ १९॥
ऐकोनि मिळाले लोक। उभे पाहाती कौतुक। ह्मणती बापास लेक। कामा आले ॥ २०॥
ज्या कारणें केले नवस। ज्या कारणें केले सायास। ते पुत्र पितीयास। मारिती पाहा ॥२१॥

ऐसी आली पापकळी । आश्चिर्य मानिलें सकळीं । उभे तोडिती फळी । नगरलोक ॥२२॥
पुढें बैसोन पांच जण । वांटे केले तत्समान । बापलेंकाचें भांडण । तोडिलें तेहीं ॥२३॥
बापास वेगळे घातलें । कोंपट बांधोन दिधलें । मन कांतेचें लागलें । स्वार्थबुद्धी ॥२४॥
कांता तरुण पुरुष वृद्ध । दोघांस पडिला संमंध । खेद सांडून आनंद । मानिला तेही ॥ २५॥
स्त्री सांपडली सुंदर । गुणवंत आणी चतुर । ह्मणे माझें भाग्य थोर । वृद्धपणीं ॥ २६ ॥
ऐसा आनंद मानिला । दुःख सर्वहि विसरला । तंव तो गलबला जाला । परचक्र आलें ॥२७॥
अकस्मात धाडी आली । कांता बंदीं धरून नेली । वस्तभावहि गेली । प्राणीयाची ॥२८॥
तेणें दुःख जालें भारी । दीर्घ स्वरें रुदन करी । मनीं आठवे सुंदरी । गुणवंत ॥२९॥
तंव तिची वार्ता आली । तुमची कांता भ्रष्टली । ऐकोनियां आंग घाली । पृथ्वीवरी ॥ ३० ॥
सव्य अपसव्य लोळे । जळें पाझरती डोळे । आठवितां चित्त पोळे । दुःखानळें ॥ ३१ ॥
द्रव्य होतें मेळविलें । तेंहि लग्नास वेचलें । कांतेसिही धरून नेलें । दुराचारीं ॥ ३२ ॥
मजहि वृद्धाप्य आलें । लेंकीं वेगळें घातलें । अहा देवा वोढवलें । अदृष्ट माझें ॥ ३३ ॥
द्रव्य नाहीं कांता नाहीं । ठाव नाहीं शक्ति नाहीं । देवा मज कोणीच नाहीं । तुजवेगळें ॥३४॥
पूर्वी देव नाहीं पुजिला । वैभव देखोन भुलला । सेखीं प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपणीं ॥३५॥
देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग वाळोन गेलें । वातपीत उसळलें । कंठ दाटला कफें ॥ ३६ ॥
वळे जिव्हेची बोबडी । कफें कंठ घडघडी । दुर्गंधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥३७॥
मान कांपे चळचळां । डोळे गळती भळभळां । वृद्धपणीं अवकळा । ठाकून आली ॥३८॥
दंतपाटी उखळली । तेणें बोचरखिंडी पडिली । मुखीं लाळ गळों लागली । दुर्गंधीची ॥३९॥
डोळां पाहतां दिसेना । कानीं शब्द ऐकेना । दीर्घ स्वरें बोलवेना । दमा दाटे ॥ ४० ॥
शक्ती पायांची राहिली । बैसवेना मुरकुंडी घाली । वृहती वाजों लागली । तोंडाच ऐसी ॥४१॥
क्षुधा लागतां आवरेना । अन्न समईं मिळेना । मिळालें तरी चावेना । दांत गेले ॥४२॥
पित्तें जिरेना अन्न । भक्षीतांच होये वमन । तैसेंचि जाये निघोन । अपानद्वारें ॥४३॥
विष्टा मूत्र आणि वळस । भोंवता वमनें केला नास । दुरुन जातां कोंडे स्वास । विश्वजनाचा ॥४४॥
नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपणीं चळे बुद्धी । तऱ्हीं पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥४५॥
पापण्या भवयाचे केंश । पिकोन झडले निःशेष । सर्वांगीं लोंबलें मांस । चिरकुटासारिखें ॥४६॥
देह सर्व पारिखें जालें । सवंगडे निःशेष राहिले । सकळ प्राणीमात्र बोले । मरेना कां ॥४७॥
जें जन्मून पोसलीं । तेंचि फिरोन पडिलीं । अंतीं विषम वेळ आली । प्राणीयासी ॥ ४८ ॥
गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ । वाताहात जालें सकळ । शरीर आणि संपत्ती ॥४९॥
जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुकाहि वेर्थ गेला । कैसा विषम काळ आला । अंतकाळीं ॥ ५० ॥
सुखाकारणें झुरला । सेखीं दुःखें कष्टी जाला । पुढें मागुता धोका आला । येमयातनेचा ॥५१॥
जन्म अवघा दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । ह्मणोनियां तत्काळ । स्वहित करावें ॥५२॥
असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण । ह्मणोनियां शरण । भगवंतास जावें ॥५३॥
पुढें वृद्धीस तरवतां । गर्भी प्रस्तावा होतां । तोचि आला मागुता । अंतकाळीं ॥५४॥

म्हणौनि मागुतें जन्मांतर । प्राप्त मातेचें उदर । संसार हा अतिदुस्तर । तोचि ठाकून आला ॥५५॥
भगवद्भजनावांचुनी । चुकेना हे जन्मयोनि । तापत्रयांची जाचणी । सांगिजेल पुढें ॥५६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास पंचम ॥ ५ ॥

* * *

दासबोध परिचयः प्रश्नपत्रिका २ री

(दासबोध द. २ स. २, ३, ४ व ५ वर आधारित)

प्र. १ एका करंट्याचा जीवनवृत्तांत वरील समासामध्ये समर्थांनी कथन केला आहे. तो सुमारे पंधरा ओळीत लिहा.

प्र. २ माणसाला मातेच्या ममतेचे आणि ईश्वराच्या कृपेचे स्मरण केव्हा येते, असे वरील समासात दाखविले आहे ? फक्त ओव्या लिहा.

प्र. ३ "बालकाचे मानसशास्त्र" समर्थांना अवगत होते, असे या समासामध्ये कोठे दिसते ? ओव्या लिहा.

प्र. ४ पुढील ओव्यांचे चरण ज्यामध्ये आहेत, त्या ओव्या संपूर्ण लिहा.
(१) जन्मवरी स्वार्थ केला । (२) म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । (३) लेकुरें उदंड जालीं ।

स्वाध्याय ३ राः (दशक २ मधील समास १ व १० वर आधारित)

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

जगामध्ये फार पूर्वीपासून मूर्खांना समाजामध्ये मान्यता (?) मिळाली आहे. बरे, असा मानवसमाज नाही की, ज्याच्यामध्ये मूर्खांचे आस्तित्व आढळत नाही. मोठमोठ्या विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्त्यांनी आणि साहित्यिकांनी मूर्ख माणसाचे वर्णन करून ठेवले आहे. मूर्खाची व मूर्खपणाची सर्वसामान्य व्याख्या करणे सोपे नाही. जीवनात आपले हित साधण्याची संधी असून, जो ते साधून घेत नाही तो मूर्ख समजावा. परमार्थ साधणे किंवा आत्मज्ञान करून घेणे, हे मानवी जीवनाचे खरे ध्येय आहे. ते साधण्यास नरदेहच अत्यंत उपयोगी पडतो. या दोन मूलभूत गोष्टी पहिल्या दशकात स्पष्टपणे मांडल्या. परमार्थ किंवा आत्मज्ञान याच्या उलट प्रपंच किंवा अज्ञान होय. अज्ञान नाहीसे करण्यासाठी दासबोध सांगितला आहे. या कारणाने अज्ञानाचे स्वरूप सांगण्यास श्री समर्थांनी दुसऱ्या दशकात आरंभ केला. अज्ञानी माणसांच्या वागण्यातच अखेर अज्ञान प्रगटपणे आढळते. यासाठी मूर्ख, कुविद्या, रजोगुण, तमोगुण व पढतमूर्ख यांच्या एकंदर आचरणाचे सविस्तर वर्णन केले. प्रापंचिक माणसे देहबुद्धीत वावरतात. देहबुद्धी एकदम नाहीशी होत नाही. त्यासाठी नीतीचे आचारण आणि वैराग्याचा अभ्यास दोन्ही अवश्य असतात. म्हणून सद्विद्या, सत्वगुण आणि विरक्त यांची लक्षणे सांगितली. आत्मज्ञानाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवले, सत्त्वगुणाचा विकास केला आणि विरक्ती अंगी बाणली, तरच परमार्थसाधना नीट चालते. म्हणून या दशकात परमार्थसाधनेचा पाया श्री समर्थांनी घातला.

द. २ – १ : मूर्खलक्षण

श्री समर्थांच्या मते प्रपंचाला सर्वस्वी खरा मानून जीवन जगणारा अज्ञानी माणूस तो मूर्ख होय. हा मूर्ख अत्यंत स्वार्थी असल्याने सगळे जग माझ्या सुखासाठी आहे असे समजतो. मी व मा

यापलीकडे त्याला काही दिसतच नाही. देहच मी आहे, या घट्ट कल्पनेमुळे देहसुखासाठी तो सारखा हापापलेला असतो. अत्यंत विकारवश असल्याने त्याचे मन द्वेषमत्सराने भरून वाहाते यात नवल नाही. परंतु भोग भोगताना विकारांच्या पायी तो मनाची किंवा जनाची लाज, मर्यादा बाळगीत नाही. धर्म, नीती किंवा न्याय यांची चाड न धरता, तो अनीतीने खूप द्रव्य मिळवितो आणि निंद्य प्रकारांचा सहज अंगीकार करतो. आईबाप, गुरू देव, स्वामी यांपैकी कोणीच त्याला पूजनीय वाटत नाहीत. ईश्वरास तर तो विसरलेलाच असतो. पण कधी काळी देव आठवलाच तर प्रपंचात भोग कमी पडला म्हणून तो त्याला शिव्या देतो. चंचल बुद्धीचा हा मूर्ख माणूस मायेच्या जिवलगांना कधी प्रेमाने वागवीत नाही, आळसात वेळ घालवतो, व सदासर्वकाळ चिंताग्रस्त असतो. तात्पर्य श्रीसमर्थांचा मूर्ख म्हणजे समाजातील अत्यंत स्वार्थी, विकारवश, कुविचारी, भोगी, हीनलक्षणी आणि आळशी माणूस होय.

॥ श्रीराम ॥

ओं नमोजि गजानना । येकदंता त्रिनयना । कृपादृष्टि भक्तजना । अवलोकावें ॥१॥
तुज नमूं वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते । अंतरीं वसे कृपावंते । स्फूर्तिरूपें ॥२॥
वंदून सद्गुरुचरण । करून रघुनाथस्मरण । त्यागार्थ मूर्खलक्षण । बोलिजेल ॥३॥
येक मूर्ख येक पढतमूर्ख । उभय लक्षणीं कौतुक । श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ॥४॥
पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । सावध होऊनि विचक्षण । परिसोत पुढें ॥५॥
आतां प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगतां अपार । परि कांहीं येक तत्पर । होऊन ऐका ॥६॥
जे प्रपंचिक जन । जयांस नाहीं आत्मज्ञान । जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणें ॥७॥
जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसि जो विरोध करी । सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥८॥
सांडून सर्वहि गोत । स्त्रीआधेन जीवित । सांगे अंतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥९॥
परस्त्रीसीं प्रेमा धरी । श्वशुरगृहीं वास करी । कुळेंविण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥१०॥
समर्थावरी अहंता । अंतरीं मानी समता । सामर्थ्येंविण करी सत्ता । तो येक मूर्ख ॥११॥
आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ती । सांगे वडिलांची कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥१२॥
अकारण हास्य करी । विवेक सांगतां न धरी । जो बहुतांचा वैरी । तो येक मूर्ख ॥१३॥
आपुलीं धरूनियां दुरी । पराव्यासीं करी मीत्री । परन्यून बोले रात्रीं । तो येक मूर्ख ॥१४॥
बहुत जागते जन । तयांमध्यें करी शयन । परस्थळीं बहु भोजन- । करी तो येक मूर्ख ॥१५॥
मान अथवा अपमान । स्वयें करी परिच्छिन्न । सप्त वेसनी जयाचें मन । तो येक मूर्ख ॥१६॥
धरून परावी आस । प्रेत्न सांडी सावकास । निसुगाईचा संतोष- । मानी तो येक मूर्ख ॥१७॥
घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्यें लाजे । शब्द बोलतां निर्बुजे । तो येक मूर्ख ॥१८॥
आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासीं अत्यंत निकट । सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥१९॥
नायके त्यांसी सिकवी । वडिलांसी जाणीव दावी । जो आरजास गोवी । तो येक मूर्ख ॥२०॥
यकायेकीं येकसरा । जाला विषईं निलाजिरा । मर्यादा सांडून सैरा- । वर्ते, तो येक मूर्ख ॥२१॥
औषध ने घे असोन वेथा । पथ्य न करी सर्वथा । न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख
संगेंविण विदेश करी । वोळखीविण संग धरी । उडी घाली महापुरीं । तो येक मूर्ख ॥२३॥

आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन । रक्षूं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥२४॥
सेवक जाला लक्ष्मीवंत । तयाचा होय अंकित । सर्वकाळ जो दुश्चित । तो येक मूर्ख ॥२५॥
विचार न करीतां कारण । दंड करी अपराधेंविण । स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो येक मूर्ख ॥२६॥
देवलंड पितृलंड । शक्तिवीण करी तोंड । ज्याचे मुखीं भंडउभंड । तो येक मूर्ख ॥२७॥
घरीच्यावरी खाय दाढा । बाहेरी दीन बापुडा । ऐसा जो कां वेडमूढा । तो येक मूर्ख ॥२८॥
नीत यातीसीं सांगात । परांगनेसी येकांत । मार्गे जाय खात खात । तो येक मूर्ख ॥२९॥
स्वयें नेणें परोपकार । उपकाराचा अनोपकार । करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥३०॥
तपीळ खादाड आळसी । कुश्चीळ कुटीळ मानसीं । धारीष्ट नाहीं जयापासीं । तो येक मूर्ख ।३१।
विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान । कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख
लंडी लटिका लाबाड । कुकर्मी कुटीळ निचाड । निद्रा जयाची वाड । तो येक मूर्ख ॥३३॥
उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे । चौवारां बाहेरी बैसे । सर्वकाळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥३४॥
दंत चक्षु आणि घ्राण । पाणी वसन आणी चरण । सर्वकाळ जयाचे मळिण । तो येक मूर्ख
वैधृति आणि वितिपात । नाना कुमुहूर्ते जात । अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥३६॥
क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । अपणास आपण वधी । जयास नाहीं दृढ बुध्दि । तो येक मूर्ख ।३७।
जिवलगांस परम खेदी । सुखाचा शब्द तोंहि नेदी । नीच जनास वंदी । तो येक मूर्ख ॥३८॥
आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अव्हेरी । लक्ष्मीचा भर्वसा धरी । तो येक मूर्ख ॥३९॥
पुत्र कळत्र आणि दारा । इतुकाचि मानुनियां थारा । विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख
जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावावें । हें जयास नेणवे । तो येक मूर्ख ॥४१॥
पुरुषाचेनि अष्टगुणें । स्त्रियांस ईश्वरी देणें । ऐशा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥ ४२ ॥
दुर्जनाचेनि बोलें । मर्यादा सांडून चाले । दिवसा झांकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥ ४३ ॥
देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही । ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥४४॥
परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख । गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥४५॥
आदरेंविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें । निंद्य वस्तु आंगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥४६॥
तुक तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले । कुकर्मी मित्र केले । तो येक मूर्ख ॥४७॥
पत्य राखों नेणें कदा । विनोद करी सर्वदा । हासतां खिजे पेटे द्वंदा । तो येक मूर्ख ॥४८॥
होड घाली अवघड । काजेंविण करी बडबड । बोलोंचि नेणे मुखजड । तो येक मूर्ख ॥४९॥
वस्त्र शास्त्र दोनी नसे । उंचे स्थळीं जाऊन बैसे । जो गोत्रजांस विस्वासे । तो येक मूर्ख ॥५०॥
तश्करासी वोळखी सांगे । देखिली वस्तु तेचि मागे । आपलें आन्हीत करी रागें। तो येक मूर्ख ॥५१॥
हीन जनासी बराबरी । बोल बोले सरोत्तरीं । वामहस्तें प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥५२॥
समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी । घरीचा घरीं करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥५३॥
सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भर्वसा । सार्थकेंविण वेंची वयसा । तो येक मूर्ख ॥५४॥
संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें । मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥५५॥
अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धारकीं धरी । जो विश्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥५६॥

समर्थाचे मनींचे तुटे । जयाचेनि सभा विटे । क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥५७॥
बहुतां दिवसांचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक । ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥५८॥
अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीति न्याय सोडी । संगतीचें मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥५९॥
घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी । बहुतांचें उचिष्ट अंगीकारी । तो येक मूर्ख ॥६०॥
आपलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणि दुसऱ्याचें अभिळासी । पर्वत करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥६१॥
अतिताचा अंत पाहे । कुग्राममधें राहे । सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥६२॥
दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन बैसे तेथें । डोई खाजवी दोहीं हातें । तो येक मूर्ख ॥६३॥
उदकामधें सांडी गुरळी । पायें पाये कांडोळी । सेवा करी हीन कुळीं । तो एक मूर्ख ॥६४॥
स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्यासन्निध बैसणें । मर्यादेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥६५॥
परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी । मूर्खांची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥६६॥
कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे । खरें अस्तां खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥६७॥
लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी । देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥६८॥
आपुलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी । पुढिलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥६९॥
अक्षरें गाळून वाची । कां तें घाली पदरिचीं । नीघा न करी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥७०॥
आपण वांचीना कधीं । कोणास वाचावया नेदी । बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥७१॥
ऐसीं हें मूर्खलक्षणें । श्रवणें चातुर्य बाणे । चित्त देऊनियां शहाणे । ऐकती सदा ॥७२॥
लक्षणें अपार असती । परी कांहीं येक येथामाती । त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं । क्ष्मा केलें पाहिजे ॥७३॥
उत्तम लक्षणें घ्यावीं । मूर्खलक्षणें त्यागावीं । पुढिले समासीं आघवीं । निरोपिलीं ॥७४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मूर्खलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

द. २ : १० पढतमूर्खलक्षण

माणसाच्या अंतःकरणात आत्मबुद्धी आणि देहबुद्धी दोन्ही वास करतात. आत्मबुद्धी निःपक्षपाती असते म्हणून खरे, चांगले व हिताचे काय ते सांगते. देहबुद्धी पक्षपाती असते म्हणून तात्पुरते खरे, दिसायला बरे व देहाला सुख होणारे ते सांगते. प्रापंचिक माणसामध्ये देहबुद्धीचा जोर असतो तर विरक्त पुरुषामध्ये आत्मबुद्धीचा जोर असतो. परिणाम असा होतो की, प्रापंचिक माणसाच्या जीवनात अंतर्गत द्वंद्व आणि विरोध निर्माण होतात. मग असा माणूस सत्कर्म कोणते ते माहीत असून दुष्कर्म करतो, वंद्य काय ते माहीत असून निंद्य स्वीकारतो, सद्गुणांची जाणीव असून दुर्गुण अंगीकारतो. सदाचाराची किंमत ओळखून भ्रष्टाचार करतो, आणि उत्तम लक्षणे जाणूनबूजून सोडतो व हीन लक्षणांना थारा देतो. अशा माणसाला श्री समर्थ पढतमूर्ख म्हणतात. दुसऱ्यावर एखादा प्रसंग आला तर तो उत्तम प्रकारे ज्ञान सांगतो पण तोच प्रसंग स्वतःवर आला असता जो स्वार्थापायी उलट वागतो त्याला पढतमूर्ख म्हणतात. प्रपंचाच्या पसाऱ्यामध्ये सगळा स्वार्थाचाच धुमाकूळ असतो. तेव्हा प्रपंचाच्या क्षेत्रात पढतमूर्ख आढळतात यात नवल नाही. पण वैराग्य, अनासक्ती आणि निःस्वार्थीपणा हा परमार्थाचा प्राण आहे. अशा परमार्थाच्या क्षेत्रात जेव्हा पढतमूर्खांचा सुळसुळाट होतो तेव्हा समाजाच्या आरोग्याला मोठी कीड लागते. भारतातील अध्यात्माची हीच शोकांतिक आहे, श्री समर्थांना या शोकांतिकेचे गांभीर्य जेवढे बोचले तेवढे इतरांना क्वचितच बोचले. म्हणून त्यासाठी एक सबंध समास त्यांनी लिहिला.

॥ श्रीराम ॥

मागां सांगितलीं लक्षणें । मुर्खाआंगीं चातुर्य बाणे । आतां ऐका शाहाणे-। असोनि, मूर्ख ॥१॥
तया नांव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख । अवगुण त्यागितां, सुख । प्राप्त होये ॥ २ ॥
बहुश्रुत आणि वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान । दुराशा आणि अभिमान । धरी, तो येक पढतमूर्ख ।
मुक्तक्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उच्छेदी । स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥४॥
आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें । प्राणीमात्रांचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥५॥
शिष्यास अवज्ञा घडे । कां तो संकटी पडे । जयाचेनि शब्दें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ॥६॥
रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिल अंतःकर्णी । वैभव देखोन वाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ॥७॥
समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । गुण सांगतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख॥
लक्षणें ऐकोन मानी वीट । मत्सरें करी खटपट । नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ॥९॥
जाणपणें भरीं भरे । आला क्रोध नावरे । क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥१०॥
वक्ता अधिकारेंवीण । वक्तृत्वाचा करी सीण । वचन जयाचें कठीण । तो येक पढतमूर्ख ॥११॥
श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्तयास आणी उणें । वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढत मूर्ख ॥१२॥
दोष ठेवी पुढिलांसी । तेंचि स्वयें आपणापासीं । ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥१३॥
अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे । जनास निवडं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥१४॥
हस्त बांधीजे उर्णतंतें । लोभें मृत्य भ्रमरातें । ऐसा जो प्रपंचीं गुंते तो येक पढतमूर्ख ॥१५॥
स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी । निंद्य वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥१६॥
जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं । देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥१७॥
सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । कां दृष्टी पडिल्यांची कीर्ती-। वर्णी, तो येक पढतमूर्ख ॥१८॥
वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव । देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥१९॥
भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रास तुछ्य करी । पाषांडमत थावरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२०॥
वित्पन्न आणि वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी । भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ।२१
श्रवण होतां अभ्यांतरीं । गुणदोषाची चाळणा करी । परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२२॥
नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन । क्रियेविण ब्रह्मज्ञान-। बोले, तो येक पढतमूर्ख ।२३
न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र । पवित्रकुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख
॥२४॥ आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी । सर्वेचि निंदी अनादरी । तो येक पढतमूर्ख
॥२५॥ मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडक । बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥२६॥
प्रपंचाविशीं सादर । परमार्थी ज्याच्या अनादर । जाणपणें घे आधार । तो येक पढतमूर्ख ॥२७॥
येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन । ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥२८॥
सोंग संपाधी वरीवरी । करूं नये तेंचि करी । मार्ग चुकोन भरे भरीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२९॥
रात्रंदिवस करी श्रवण । न संडी आपले अवगुण । स्वहित आपलें आपण । तो येक पढतमूर्ख
॥३०॥ निरूपणीं भले भले । श्रोते येऊन बैसले । क्षुद्रें लक्षुनी बोले । तो येक पढतमूर्ख ॥३१॥
शिष्य जाला अनाधिकारी । आपली अवज्ञा करी । पुन्हां त्याची आशा धरी । तो येक पढतमूर्ख

॥३२॥ होत असतां श्रवण। देहास आलें उणेपण। क्रोधें करी चिणचिण। तो येक पढतमूर्ख ॥३३॥
भरोन वैभवाचें भरीं। सद्गुरूची उपेक्षा करी। गुरूपरंपरा चोरी। तो येक पढतमूर्ख ॥३४॥
ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ। कृपणाऐसा सांची अर्थ। अर्थासाठीं लावी परमार्थ। तो येक पढतमूर्ख
॥३५॥ वर्तल्याविण सिकवी। ब्राह्मज्ञान लावणी लावी। पराधेन गोसावी। तो येक पढतमूर्ख॥३६॥
भक्तिमार्ग अवघा मोडे। आपणामध्यें उपंढर पडे। ऐसिये कर्मीं पवाडे। तो येक पढतमूर्ख ॥३७॥
प्रपंच गेला हातींचा। लेश नाहीं परमार्थाचा। द्वेषी देवां ब्राह्मणाचा। तो येक पढतमूर्ख ॥३८॥
त्यागावया अवगुण। बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण। विचक्षणें नीउन पूर्ण। क्ष्मा केलें पाहिजे॥३९॥
परममूर्खांमाजी मूर्ख। जो संसारीं मानी सुख। या संसारदुःखाऐसें दुःख। आणीक नाहीं॥४०॥
तेंचि पुढें निरूपण। जन्मदुःखाचें लक्षण। गर्भवास हा दारुण। पुढें निरोपिला ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरूशिष्यसंवादे पढतमूर्खनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ३ री

(दासबोध द. २ स १ आणि द. २ स. १० वर आधारित)

प्र. १. पुढील अर्थाच्या ओव्या लिहा.

(१) अहंमन्यतेमुळे जो सर्वांना नावें ठेवतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.

(२) अकारण हास्य कारणारा; वाजवी सल्ला न मानणारा तो एक मूर्ख असतो.

(३) स्वतः बहुश्रुत असून वाचाळ असल्यामुळे दुसऱ्याच्या वक्तव्याला कमीपणा आणतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.

(४) मुलगा, पत्नी, यांचा एक आधार मानून जो ईश्वराला विसरून जातो, तो एक मूर्ख असतो.

(५) संसाराबद्दल आस्था बाळगून, परमार्थाचा तिरस्कार करतो, तो एक पढतमूर्ख असतो.

प्र. २. पुढील ओव्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

(१) होत असतां श्रवण। देहास आलें उणेपण। क्रोधें करी चिणचिण। तो येक पढतमूर्ख ॥

(२) हस्त बांधीजे ऊर्णतंतें। लोभें मृत्य भ्रमरातें। ऐसा जो प्रपंचीं गुंते। तो येक पढतमूर्ख ॥

प्र. ३. मूर्खांचे दोन प्रकार समर्थांनी सांगितले, त्या दोहोत फरक कोठे आहे?

प्र. ४. विद्यार्थ्यांसमोर बोधप्रद भाषण करताना 'मूर्ख लक्षण' समासातील कोणत्या ओव्यांचे टिपण आपणास करावेसे वाटेल; त्या ओव्या लिहा.

स्वाध्याय ४ था (द. २ मधील स ५, ६ व ७ वर आधारित)

द. २–५ : रजोगुणलक्षण

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांसारखा किंवा श्री समर्थांसारखा अवतारी संत जरी झाला, तरी देहाने तो अखेर आपल्या स्वभावानुसार वागतो. माणूस म्हणून सर्व माणसे सारखी असली, तरी प्रत्येक माणूस आपापल्या परीने निराळा असतो. पण दृश्य सृष्टीची रचना अशी आहे की प्रत्येक विशेषाच्या

मागे सामान्य असते. तेव्हा माणसांच्या निराळेपणाच्या मागे असणारे सामान्य कोणते कोणते याचा शोध प्राचीन कालपासून विचारवंत करीत आहेत. जे जे आकारात येते ते ते त्रिगुणांचे बनलेले असते, असा सिद्धांत भारतामध्ये कपिलाचार्यांनी फार पूर्वी मांडला. वेदान्त तत्वज्ञानाने तो ग्राह्य ठरवून आपलासा करून घेतला. कपिलांचे सांगणे असे की जर सगळे दृश्य विश्व सत्व, रज व तम या तीन गुणांनी विणलेले आहे, तर माणूस देखील त्रिगुणात्मक असला पाहिजे. प्रकाश, ज्ञान, शांति, समाधान, निःस्वार्थी प्रेम, इत्यादि सत्वगुणाबरोबर येतात. वासना, धडपड, खटपट, उद्योगीपणा, लढाऊ वृत्ति इत्यादि रजोगुणांबरोबर येतात. आळस, निद्रा, सुस्ती, जडत्व, मोह, इत्यादि तमोगुणाबरोबर येतात. प्रत्येक माणसामध्ये तीन्ही गुण असतात. पण त्यापैकी एक इतर दोहोपेक्षा वरचढ असतो. त्या वरचढ गुणांप्रमाणे प्रत्येक माणूस सत्त्वगुणी, रजोगुणी किंवा तमोगुणी मानला जातो. ब्रह्मज्ञानाच्या दृष्टीने सगळे संत एकाच भूमिकेवर असतात, हे काही खोटे नाही, पण ज्ञानाचा समान अधिकार भोगणारी ही मंडळी, त्रिगुणातीत असून व्यवहारात वागताना गुणप्रमाणानुसार भिन्न स्वभावाची व वर्तनाची दिसली. सामान्य मनुष्य या त्रिगुणांच्या साम्राज्यातच वावरतो. त्यांच्यामधूनच त्याला परमार्थाची वाटचाल करायची असते. तेव्हां प्रत्येक गुणात शुद्ध व शबल असा भेद केला. शुद्ध गुण परमार्थाकडे नेतो तर तोच गुण शबल असेल तर प्रपंचाकडे खेचतो, असे संतांनी सांगितले. पुढील तीन समासांत या तीन गुणांचे सविस्तर वर्णन श्री समर्थ करीत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्त्वरजतमाचा । त्यामध्यें सत्त्वाचा । उत्तम गुण ॥ १ ॥
सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती । तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ॥ २ ॥
श्लोक ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥
त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ । तेहि बोलिजेति सकळ । शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ॥३
शुद्धसबळाचें लक्षण । सावध परिसा विचक्षण । शुद्ध तो परमार्थी जाण । सबळ तो संसारिक ॥४॥
तया संसारिकांची स्थिती । देहीं त्रिगुण वर्तती । येक येतां दोन जाती । निघोनियां ॥ ५ ॥
रज तम आणी सत्व । येणेंचि चाले जीवित्व । रजोगुणाचें कर्तृत्व । दाखऊं आतां ॥ ६ ॥
रजोगुण येतां शरीरीं । वर्तणूक कैसी करी । सावध होउनी चतुरीं । परिसावें ॥ ७ ॥
माझें घर माझा संसार । देव कैंचा आणिला थोर । ऐसा करी जो निर्धार ॥ तो रजोगुण ॥८॥
माता पिता आणी कांता । पुत्र सुना आणी दुहिता । इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥९॥
बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥१०॥
कैंचा धर्म कैंचें दान । कैंचा जप कैंचें ध्यान । विचारीना पापपुण्य । तो रजोगुण ॥ ११ ॥
नेणें तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतीत अभ्यागत । अनाचारी मनोगत । तो रजोगुण ॥१२॥
धनधान्याचें संचित । मन होयें द्रव्यासक्त । अत्यंत कृपण जीवित्व । तो रजोगुण ॥१३॥
मी तरुण मी सुंदर । मी बलाढ्य मी चतुर । मी सकळांमध्यें थोर । म्हणे तो रजोगुण ॥१४॥
माझा देश माझा गांव । माझा वाडा माझा ठाव । ऐसी मनीं धरी हांव । तो रजोगुण ॥१५॥
दुसऱ्याचें सर्व जावें । माझेंचि बरें असावें । ऐसें आठवें स्वभावें । तो रजोगुण ॥१६॥
कपट आणी मत्सर । उठे देहीं तिरस्कार । अथवा कामाचा विकार । तो रजोगुण ॥१७॥

बाळकावरी ममता। प्रीतीनें आवडे कांता। लोभ वाटे समस्तां। तो रजोगुण ॥१८॥
जिवलगांची खंती। जेणें काळें वाटे चित्तीं। तेणें काळें सीघ्रगती। रजोगुण आला ॥१९॥
संसाराचे बहुत कष्ट। कैसा होईल सेवट। मनास आठवें संकट। तो रजोगुण ॥२०॥
कां मागें जें जें भोगिलें। तें तें मनीं आठवलें। दुःख अत्यंत वाटलें। तो रजोगुण ॥२१॥
वैभव देखोनि दृष्टी। आवडी उपजली पोटीं। आशागुणें हिंपुटीं। करी तो रजोगुण ॥२२॥
जें जें दृष्टी पडिलें। तें तें मनें मागितलें। लभ्य नस्तां दुःख जालें। तो रजोगुण ॥२३॥
विनोदार्थी भरे मन। श्रृंघारिक करी गायेन। राग रंग तान मान। तो रजोगुण ॥२४॥
टवाळी ढवाळी निंदा। सांगणें घडे वेवादा। हास्य विनोद करी सर्वदा। तो रजोगुण ॥२५॥
आळस उठे प्रबळ। कर्मणुकेचा नाना खेळ। कां उपभोगाचे गोंधळ। तो रजोगुण ॥२६॥
कळावंत बहुरूपी। नटावलोकी साक्षेपी। नाना खेळीं दान अर्पीतो। रजोगुण ॥२७॥
उन्मत्त द्रव्यावरी अति प्रीती। ग्रामज्य आठवे चित्तीं। आवडे नीचाची संगती। तो रजोगुण ॥२८॥
तस्करविद्या जीवीं उठें। परन्यून बोलावें वाटे। नित्यनेमास मन विटे। तो रजोगुण ॥२९॥
देवकारणीं लाजाळु। उदरालागीं कष्टाळु। प्रपंची जो स्नेहाळु। तो रजोगुण ॥३०॥
गोडग्रासीं आळकेपण। अत्यादरें पिंडपोषण। रजोगुणें उपोषण। केलें न वचे ॥३१॥
श्रृंघारिक तें आवडे। भक्ती वैराग्य नावडे। कळालाघवीं पवाडे। तो रजोगुण ॥३२॥
नेणोनियां परमात्मा। सकळ पदार्थीं प्रेमा। बळात्कारें घालीं जन्मा। तो रजोगुण ॥३३॥
असो ऐसा रजोगुण। लोभें दावी जन्ममरण। प्रपंची तो सबळ जाण। दारुण दुःख भोगवी ॥३४॥
आतां रजोगुण हा सुटेना। संसारिक हें तुटेना। प्रपंचीं गुंतली वासना। यास उपाय कोण ॥३५॥
उपाये येक भगवद्भक्ती। जरी ठाकेना विरक्ती। तरी येथानुशक्ती। भजन करावें ॥३६॥
काया वाचा आणी मनें। पत्रें पुष्पें फळें जीवनें। ईश्वरीं अर्पूनियां मनें। सार्थक करावें ॥३७॥
येथानुशक्ती दानपुण्य। परी भगवंतीं अनन्य। सुखदुःखें परी चिंतन। देवाचेंचि करावें ॥३८॥
आदिअंतीं येक देव। मध्येंचि लाविली माव। ह्मणोनियां पूर्ण भाव। भगवंतीं असावा ॥३९॥
ऐसा सबळ रजोगुण। संक्षेपें केलें कथन। आतां शुद्ध तो तूं जाण। परमार्थिक ॥४०॥
त्याचे वोळखीचें चिन्ह। सत्वगुणीं असे जाण। तो रजोगुण परिपूर्ण। भजनमूळ ॥४१॥
ऐसा रजोगुण बोलिला। श्रोतीं मनें अनुमानिला। आतां पुढें परिसिला। पाहिजे तमोगुण ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुणलक्षणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

द. २ – ६ : तमोगुणलक्षण

विश्वविद्यालयातील परीक्षांमध्ये पहिला, दुसरा आणि तिसरा असे पास होणारांचे तीन वर्ग असतात. तिसऱ्या वर्गापलीकडे वर्ग नसतो. त्याचप्रमाणे श्री समर्थांनी सत्त्वगुणी, रजोगुणी आणि तमोगुणी असे माणसाचे तीन वर्ग कल्पिले आहेत. सत्त्वगुणी माणूस खऱ्या अर्थाने माणूस असतो यात शंका नाही. शुद्ध रजोगुणी माणूससुद्धा सत्त्वगुणी म्हणूनच मानायला हरकत नाही. आता उरली दोन, शबल रजोगुणी आणि तमोगुणी माणसे. यांपैकी शबल रजोगुणी माणूस म्हणजे मनापासून प्रपंचात रस घेणारा सामान्य संसारी माणूस होय. त्याच्या जीवनात परमार्थाला स्थान नसते, हे जरी

खरे असले तरी तो मोठ्या रसिकतेने जीवन जगतो. खावे, प्यावे, भोग भोगावे, खेळ खेळावे, नाटक पाहावे व करावे, व्यसन करावे, संगीत नृत्यादि कलांचा रस घ्यावा, पैसा मिळवावा आणि चैनीत आयुष्य घालवावे, असा त्याचा दृष्टिकोन असतो. तो उघडपणे भोगी वृत्तीचा असतो. तमोगुणी माणसामध्ये शबल रजोगुणाचे सगळे दोष आहेत इतकेच नव्हे तर त्यामध्ये प्रत्येक ठिकाणी एकांतिकपणा, आततायीपणा, आणि अघोरीपणा आढळतो. उदा :-रजोगुणाप्रमाणे तमोगुणात विकार असतात. पण ते भयंकर प्रमाणात असतात, स्वार्थ असतो. पण तो अमर्याद असतो, आसक्ती असते, पण ती अवास्तव असते. अनुष्ठान असते पण ते आततायी असते, आणि साधन असते पण ते अघोरी असते. तमोगुणी माणूस संगती करण्यास कठीण असतो. नाइलाजाने त्याला माणूस म्हणायचे इतकेच.

द. २-६ : तमोगुणलक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलां रजोगुण। क्रियेसहित लक्षण। आतां ऐका तमोगुण। तोहि सांगिजेल ॥ १ ॥
संसारीं दुःखसंमंध। प्राप्त होतां उठे खेद। कां अद्भुत आला क्रोध। तो तमोगुण ॥ २ ॥
शेरीरीं क्रोध भरतां। नोळखे माता पिता। बंधु बहिण कांता। ताडी, तो तमोगुण ॥ ३ ॥
दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा। आपला आपण स्वयें द्यावा। विसरवी जीवभावा। तो तमोगुण ॥४॥
भरलें क्रोधाचें काविरें। पिशाच्यापरीं वावरे। नाना उपायें नावरे। तो तमोगुण ॥ ५ ॥
आपला आपण शस्त्रपात। पराचा करी घात। ऐसा समय वर्तत। तो तमोगुण ॥ ६ ॥
डोळां युध्यचि पाहावें। रण पडिलें तेथें जावें। ऐसें घेतलें जीवें। तो तमोगुण ॥ ७ ॥
अखंड भ्रांती पडे। केला निश्चय विघडे। अत्यंत निद्रा आवडे। तो तमोगुण ॥ ८ ॥
क्षुधा जयाची वाड। नेणे कडु अथवा गोड। अत्यंत जो कां मूढ। तो तमोगुण ॥ ९ ॥
प्रीतिपात्र गेलें मरणें। तयालागीं जीव देणें। स्वयें आत्महत्या करणें। तो तमोगुण ॥ १० ॥
किडा मुंगी आणि स्वापद। याचा करूं आवडे वध। अत्यंत जो कृपामंद। तो तमोगुण ॥११॥
स्त्रीहत्या बाळहत्या। द्रव्यालागीं ब्रह्महत्या। करूं आवडे गोहत्या। तो तमोगुण ॥ १२ ॥
विसाळाचेनि नेटें। वीष घ्यावेंसें वाटे। परवध मनीं उठे। तो तमोगुण ॥ १३ ॥
अंतरीं धरूनि कपट। पराचें करी तळपट। सदा मस्त सदा उद्धट। तो तमोगुण ॥ १४ ॥
कळह व्हावा ऐसें वाटे। झोंबी घ्यावी ऐसें उठे। अंतरीं द्वेष प्रगटे। तो तमोगुण ॥ १५ ॥
युध्य देखावें ऐकावें। स्वयें युध्याचि करावें। मारावें कीं मरावें। तो तमोगुण ॥ १६ ॥
मत्सरें भक्ति मोडावी। देवाळयें विघडावीं। फळतीं झाडें तोडावीं। तो तमोगुण ॥ १७ ॥
सत्कर्मे ते नावडती। नाना दोष ते आवडती। पापभय नाहीं चित्तीं। तो तमोगुण ॥ १८ ॥
ब्रह्मवृत्तीचा उछेद। जीवमात्रास देणें खेद। करूं आवडे अप्रमाद। तो तमोगुण ॥ १९ ॥
आग्नप्रळये शस्त्रप्रळये। भूतप्रळये वीषप्रळये। मत्सरें करीं जीवक्षये। तो तमोगुण ॥ २० ॥
परपीडेचा संतोष। निष्ठुरपणाचा हव्यास। संसाराचा नये त्रास। तो तमोगुण ॥ २१ ॥
भांडण लाऊन द्यावें। स्वयें कौतुक पाहावें। कुबुद्धि घेतली जीवें। तो तमोगुण ॥ २२ ॥
प्राप्त जालियां संपत्ती। जीवास करी यातायाती। कळवळा नये चित्तीं। तो तमोगुण ॥ २३ ॥

नावडे भक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव । वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ॥ २४ ॥
स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मी भ्रष्टला दिसे । अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ॥ २५ ॥
जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे । सीघ्रकोपी निघोन जाये । तो तमोगुण ॥ २६ ॥
उगेंचि खावें उगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें । कांहीच स्मरेना स्वभावें । तो तमोगुण ॥२७॥
चेटकाविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास । मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥ २८ ॥
केले गळाचे नवस । राडिबेडीचे सायास । काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥ २९ ॥
मस्तकीं भदें जाळावें । पोतें आंग हुरपळावें । स्वयें शस्त्र टोंचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३० ॥
देवास सिर वाहावें । कां तें आंग समर्पावें । पडणीवरुन घालून घ्यावें । तो तमोगुण ॥३१॥
निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें । देवद्वारीं जीव देणे । तो तमोगुण ॥३२॥
निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूम्रपान । आपणास घ्यावें पुरुन । तो तमोगुण ॥३२॥
सकाम जें का अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन । अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥३४॥
नखें केश वाढवावे । हस्ताचि वर्ते करावे । अथवा वाग्सुंन्य व्हावें । तो तमोगुण ॥३५॥
नाना निग्रहें पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें । क्रोधें देवास फोडावे । तो तमोगुण ॥३६॥
देवाची जो निंदा करी । तो आशाबुद्धि अघोरी । जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥३७॥
ऐसा हा तमोगुण । सांगतां तो असाधारण । परीत्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक ॥ ३८ ॥
ऐसें वर्ते तो तमोगुण । परी हा पतनास कारण । मोक्षमार्गीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥३९॥
केल्या कर्माचें फळ । प्राप्त होईल सकळ । जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥४०॥
व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्वगुण । तेंचि असे निरूपण । पुढिले समासीं ॥४१॥

इति श्री दासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तमोगुणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

द. २-७ : सत्त्वगुणलक्षण

आपल्याभोवती पसरलेले सगळे विश्व त्रिगुणात्मक आहे, हे जर खरे, तर पृथ्वीवरील मानवी जीवन देखील त्रिगुणात्मक असले पाहिजे. सत्त्व, रज आणि तम हे तिन्ही शक्तिरूप आहेत. शक्ती स्वतः चांगली नाही आणि वाईटही नाही. वापरणारा तिचा जसा उपयोग करतो त्यावर ती चांगल अथवा वाईट परिणाम घडवून आणते. त्रिगुणामध्ये शुद्ध आणि शबल असा भेद करण्याचे कारण असे की, देहबुद्धीचा पगडा बसलेल्या स्वार्थी जीवनात गुणांचे शबल रूप दिसते, तर आत्मबुद्धीचा पगडा बसलेल्या निःस्वार्थी जीवनात त्यांचे शुद्ध रूप आढळते. उदा० युद्ध पाहणे व युद्ध खेळणे किंवा वध करणे, हा तमोगुण आहे. भगवान् श्रीरामचंद्र अस्त्रविद्या शिकले आणि स्वतः मोठ्या उत्साहाने युद्ध खेळले. शिवाय त्यांनी वालीचा, रावणाचा, ताटकेचा देखील वध केला. त्याचप्रमाणे अर्जुन युद्ध नको म्हणत होता, पण एवढी अठरा अध्याय गीता सांगून भगवान श्रीकृष्णांनी अखेर त्याला युद्ध करायला लावले. असे असून सुद्धा या दोन्ही अवतारांना कोणी तमोगुणी मानीत नाही. दोघांनीही केवळ कर्तव्य म्हणून युद्ध केले किंवा वध केला. अर्थात ती कर्मे संपूर्णपणे सात्त्विक होती यात वादच नाही. देहबुद्धीचे किंवा देहाभोवती केंद्रित झालेले जीवन म्हणजे प्रपंच आणि आत्मबुद्धीचे किंवा देवाभोवती केंद्रित झालेले जीवन म्हणजे परमार्थ होय. त्रिगुणांचे प्रापंचिक रूप शबल, तर पारमार्थिक रूप शुद्ध असते. दोन्ही रूपांची थोडक्यात तुलना अशीः—

१. प्रापंचिक त्रिगुणः— जग माझ्यासाठी आहे ही भावना असल्याने स्वार्थमय असतात.
पारमार्थिक त्रिगुणः— मी जगासाठी आहे ही भावना असल्याने निःस्वार्थी असतात.

२. प्रा. त्रि. :— जड अशा दृश्याला सर्वस्व मानून भोगवृत्ती पोसतात.
पा. त्रि. :— सूक्ष्म अशा दृश्याला सर्वस्व मानून त्यागवृत्ती पोसतात.

३. प्रा. त्रि. :— कामनेच्या आधीनपणामुळे कर्मरत व प्रवृत्तिप्रधान असतात.
पा. त्रि. :— निःकामतेचा आदर्श असल्याने चिंतनशील व निवृत्तिप्रधान असतात.

४. प्रा. त्रि. :— वासनातृप्तीच्या नादानें देहातून सुख घेण्याची साधना जन्मभर करतात. त्यातून विज्ञान वाढीस लागते.
पा. त्रि. :— वासना निर्मूळ करण्याच्या नादाने भगवंतापासून सुख घेण्याची साधना जन्मभर करतात. त्यातून आत्मज्ञान प्रगटते.

५. प्रा. त्रि. :— या जीवनांत काम, क्रोध, द्वेष, मत्सर, वगैरे विकारांचा घुमाकूळ चालतो. त्यामुळे सदैव असमाधान राहते.
पा. त्रि. :— या जीवनात आत्मानात्मविवेकाचा रम्य विलास चालतो. त्यामुळे मनाला सदैव समाधान राहते.

६. प्रा. त्रि. :— सत्ताधारी, श्रीमंत, कलावंत, राजविलासी आणि चैनी पुरुष आदर्श मानले जातात. तसे व्हावेसे वाटते.
पा. त्रि. :— साधू, संत, महात्मे, योगी, त्यागी, आत्मज्ञानी, व भगवंताचे प्रेमळ भक्त आदर्श असतात. तसे व्हावेसे वाटते.

७. प्रा. त्रि. :— आकुंचित वृत्तीमुळे दोषदृष्टी असते. दुसऱ्याची निंदा घडते व त्यामुळे अनेकांशी विरोध येतो.
पा. त्रि. :— विशाल वृत्तीमुळे दुसऱ्याबद्दल प्रेम वाटते. त्याचे गुणच दिसतात. दोषांवर पांघरुण घातले जाते. म्हणून अनेकांशी स्नेह जडतो.

८. प्रा. त्रि. :— दुसऱ्याच्या दुःखाबद्दल उदासीनता असते, यापेक्षा हलक्या पातळीवर दुसऱ्याच्या दुःखाने सुख वाटते. परोपकार करण्याची प्रवृत्ती नसते.
पा. त्रि. :— दुसऱ्याचे दुःख पाहवत नाही, परोपकार करण्याची हौस असते. दुसऱ्याच्या सुखानें आपण सुखी होतो.

९. प्रा. त्रि. :— प्रपंचातील सुखाने सुखी तर दुःखाने दुःखी होतो. श्रृंगार, संगीत, नाच, नाटक, तमाशा, इत्यादि विरंगुळ्याची स्थाने असतात.
पा. त्रि. :— प्रपंचातील सुखदुःखांच्या हेलकाव्यांनी मन खालीवर होत नाही. दुःखाचा आघात झाला तरी मन डगमगत नाही. हरिकथा, भजन, कीर्तन, प्रवचन, पुण्यतिथीचा उत्सव इत्यादि विरंगुळ्याची स्थाने असतात.

१०. प्रा. त्रि. :— देहाला देव मानल्याने देहाचे अखंड स्मरण आणि अर्थात् भगवंताचे विस्मरण घडते.
पा. त्रि. :— देवाला सर्वस्व मानल्याने भगवंताचे अखंड स्मरण आणि त्यामुळे देहाचे आपोआप विस्मरण घडतें. असो. या समासात सत्त्वगुणाची लक्षणे सांगताना श्री समर्थांनी त्रिगुणांचे पारमार्थिक रूप सविस्तर सांगितले आहे

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला तमोगुण। जो दुःखदायक दारुण। आतां ऐका सत्वगुण। परम दुल्लभ ॥ १ ॥
जो भजनाचा आधार। जो योगियांची थार। जो निरसी संसार। दुःखमूळ जो ॥ २ ॥
जेणें होये उत्तम गती। मार्ग फुटे भगवंती। जेणें पाविजे मुक्ती। सायोज्यता ते ॥ ३ ॥
जो भक्तांचा कोंवसा। जो भवार्णवींचा भर्वसा। मोक्षलक्ष्मीची दशा। तो सत्वगुण ॥ ४ ॥
जो परमार्थाचें मंडण। महंतांचें भूषण। रजतमाचें निर्शन। जयाचेनी ॥ ५ ॥
जो परम सुखकरी। जो आनंदाची लहरी। देऊनियां, निवारी। जन्ममृत्य ॥ ६ ॥
जो अज्ञानाचा सेवट। जो पुण्याचें मूळ पीठ। जयाचेनि सांपडे वाट। परलोकाची ॥ ७ ॥
ऐसा हा सत्वगुण। देहीं उमटतां आपण। तये क्रियेचें लक्षण। ऐसें असे ॥ ८ ॥
ईश्वरीं प्रेमा अधिक। प्रपंच संपादणें लोकिक। सदा सन्निध विवेक। तो सत्वगुण ॥ ९ ॥
संसारदुःख विसरवी। भक्तिमार्ग विमळ दावी। भजनक्रिया उपजवी। तो सत्वगुण ॥१०॥
परमार्थाची आवडी। उठे भावार्थाची गोडी। परोपकारीं तांतडी। तो सत्वगुण ॥११॥
स्नानसंध्या पुण्यशीळ। अभ्यांतरींचा निर्मळ। शरीर वस्त्रें सोज्वळ। तो सत्वगुण ॥१२॥
येजन आणी याजन। आधेन आणी अध्यापन। स्वयें करी दानपुण्य। तो सत्वगुण ॥१३॥
निरूपणाची आवडी। जया हरिकथेची गोडी। क्रिया पालटे रोकडीं। तो सत्वगुण ॥१४॥
अश्वदानें गजदानें। गोदानें भूमिदानें। नाना रत्नांचीं दानें —। करी, तो सत्वगुण ॥१५॥
धनदान वस्त्रदान। अन्नदान उदकदान। करी ब्राह्मणसंतर्पण। तो सत्वगुण ॥१६॥
कार्तिकस्नानें माघस्नानें। व्रतें उद्यापनें दानें। निःकाम तीर्थें उपोषणें। तो सत्वगुण ॥१७॥
सहस्त्रभोजनें लक्षभोजनें। विविध प्रकारींचीं दानें। निःकाम करी सत्वगुणें। कामना रजोगुण॥१८॥
तीर्थीं अर्पी जो अग्रारें। बांधे वापीं सरोवरें। बांधे देवाळयें सिखरें। तो सत्वगुण ॥१९॥
देवद्वारीं पडशाळा। पाईरीया दीपमाळा। वृंदावनें पार पिंपळा —। बांधे, तो सत्वगुण ॥२०॥
लावी वनें उपवनें। पुष्पवाटिका जीवनें। निववी तापस्यांचीं मनें। तो सत्वगुण ॥२१॥
संध्यामठ आणि भुयेरी। पाईरीया नदीतीरीं। भांडारगृहें देवद्वारीं। बांधे तो सत्वगुण ॥२२॥
नाना देवांचीं जे स्थानें। तेथें नंदादीप घालणें। वाहे आळंकार भूषणें। तो सत्वगुण ॥२३॥
जेंगट मृदांग टाळ। दमामे नगारे काहळ। नाना वाद्यांचे कल्लोळ। सुस्वरादिक ॥२४॥
नाना सामग्री सुंदर। देवाळई घाली नर। हरिभजनीं जो तत्पर। तो सत्वगुण ॥२५॥
छेत्रें आणि सुखासनें। दिंड्या पताका निशाणें। वाहे चामरें सूर्यापानें। तो सत्वगुण ॥२६॥
वृंदावनें तुळसीवनें। रंगमाळा संमार्जनें। ऐसी प्रीति घेतली मनें। तो सत्वगुण ॥२७॥
सुंदरें नाना उपकर्णें। मंडप चांदवे आसनें। देवळाईं समर्पणें। हा सत्वगुण ॥२८॥
देवाकारणें खाद्य। नाना प्रकारीं नैवेद्य। अपूर्व फळें अर्पी सद्य। तो सत्वगुण ॥२९॥
ऐसी भक्तीची आवडी। नीच दास्यत्वाची गोडी। स्वयें देवद्वार झाडी। तो सत्वगुण ॥३०॥
तिथी पर्व मोहोत्साव। तेथें ज्याचा अंतर्भाव। काया वाचा मनें सर्व। अर्पी, तो सत्वगुण ॥३१॥
हरिकथेसी तत्पर। गंधें माळा आणी धुशर। घेऊन उभीं निरंतर। तो सत्वगुण ॥३२॥

नर अथवा नारी। येथानुशक्ति सामग्री। घेऊन उभीं देवद्वारीं। तो सत्वगुण ॥३३॥
महत्कृत्य सांडून मागें। देवास ये लागवेगें। भक्ति निकट आंतरंगें। तो सत्वगुण ॥३४॥
थोरपण सांडून दूरी। नीच कृत्य आंगीकारी। तिष्ठत उभीं देवद्वारीं। तो सत्वगुण ॥३५॥
देवालागीं उपोषण। वर्जी तांबोल भोजन। नित्य नेम जप ध्यान-।करी, तो सत्वगुण ॥३६॥
शब्द कठीण न बोले। अतिनेमेसीं चाले। योगी जेणें तोषविले। तो सत्वगुण ॥३७॥
सांडूनिया अभिमान। निःकाम करी कीर्तन। श्वेद रोमांच स्फुराण। तो सत्वगुण ॥३८॥
अंतरीं देवाचें ध्यान। तेणें निडारले नयन। पडे देहाचें विस्मरण। तो सत्वगुण ॥३९॥
हरिकथेची अति प्रीति। सर्वथा नये विकृती। आदिक प्रेमा आदिअंतीं। तो सत्वगुण ॥४०॥
मुखीं नाम हातीं टाळी। नाचत बोले ब्रीदावळी। घेऊन लावी पायधुळीं। तो सत्वगुण ॥४१॥
देहाभिमान गळे। विषईं वैराग्य प्रबळे। मिथ्या माया ऐसें कळे। तो सत्वगुण ॥४२॥
कांहीं करावा उपाये। संसारीं गुंतोन काये। उकलवी ऐसें हृदये। तो सत्वगुण ॥४३॥
संसारासी त्रासे मन। कांहीं करावें भजन। ऐसें मनीं उठे ज्ञान। तो सत्वगुण ॥४४॥
असतां आपुले आश्रमीं। अत्यादरें नित्यनेमी। सदा प्रीती लागे रामीं। तो सत्वगुण ॥४५॥
सकळांचा आला वीट। परमार्थी जो निकट। आघातीं उपजे धारिष्ट। तो सत्वगुण ॥४६॥
सर्वकाळ उदासीन। नाना भोगीं विटे मन। आठवे भगवद्भजन। तो सत्वगुण ॥ ॥४७॥
पदार्थीं न बैसे चित्त। मनीं आठवे भगवंत। ऐसा दृढ भावार्थ। तो सत्वगुण ॥४८॥
लोक बोलती विकारी। तरी आदिक प्रेमा धरी। निश्चय बाणे अंतरीं। तो सत्वगुण ॥४९॥
अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे। सस्वरूपीं तर्क भरे। नष्ट संदेह निवारे। तो सत्वगुण ॥५०॥
शरीर लावावें कारणीं। साक्षेप उठे अंतःकर्णीं। सत्वगुणाची करणी। ऐसी असे ॥५१॥
शांति क्ष्मा आणि दया। निश्चय उपजे जया। सत्वगुण जाणावा तया। अंतरीं आला ॥५२॥
आले अतीत अभ्यागत। जाऊं नेदी जो भुकिस्त। येथानुशक्ती दान देत। तो सत्वगुण ॥५३॥
तडितापडी दैन्यवाणें। आलें आश्रमाचेनि गुणें। तयालागीं स्थळ देणें। तो सत्वगुण ॥५४॥
आश्रमीं अन्नाची आपदा। विमुख नव्हे कदा। शक्तिनुसार दे सर्वदा। तो सत्वगुण ॥५५॥
जेणें जिंकिली रसना। तृप्त जयाची वासना। जयास नाहीं कामना। तो सत्वगुण ॥५६॥
होणार तैसें होत जात। प्रपंचीं जाला आघात। डळमळिना ज्याचें चित्त। तो सत्वगुण ॥५७॥
येका भगवंताकारणें। सर्व सुख सोडिलें जेणें। केलें देहाचें सांडणें। तो सत्वगुण ॥५८॥
विषई धांवे वासना। परी तो कदा डळमळिना। ज्याचें धारिष्ट चळेना। तो सत्वगुण ॥५९॥
देह आपदेनें पीडला। क्षुधे तृषेनें वोसावला। तरी निश्चयो राहिला। तो सत्त्वगुण ॥६०॥
श्रवण आणी मनन। निजध्यासें समाधान। शुद्ध जालें आत्मज्ञान। तो सत्वगुण ॥६१॥
जयास अंहकार नसे। नैराशता विलसे। जयापासीं कृपा वसे। तो सत्वगुण ॥६२॥
सकळांसीं नम्र बोले। मर्यादा धरून चाले। सर्व जन तोषविले। तो सत्वगुण ॥६३॥
सकळ जनासीं आर्जव। नाहीं विरोधास ठाव। परोपकारीं वेची जीव। तो सत्वगुण ॥६४॥
आपकार्याहून जीवीं। परकार्यसिद्धी करावी। मरोन कीर्ती उरवावी। तो सत्वगुण ॥६५॥

पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण । समुद्राऐसी साठवण । तो सत्वगुण ॥६६॥
नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें । आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥६७॥
अन्यायेंवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती । तितुकेंहि साठवी चित्तीं । तो सत्वगुण ॥६८॥
शरीरें घीस सहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें । निंदकास उपकार करणें । हा सत्वगुण ॥६९॥
मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवरावें । इंद्रियें दमन करावें । तो सत्वगुण ॥७०॥
सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी । वाट भक्तीची धरावी । तो सत्वगुण ॥७१॥
जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराण श्रवण । नाना मंत्रीं देवतार्चन- । करी तो सत्त्वगुण ॥७२॥
पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर । जयंत्याची प्रीती थोर । तो सत्वगुण ॥७३॥
विदेसिं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें । अथवा सादर होणें । तो सत्वगुण ॥७४॥
कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी । जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्वगुण ॥७५॥
लिंगें लाखोलीं अभिशेष । नामस्मरणीं विश्वास । देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्वगुण ॥७६॥
संत देखोनि धावे । परम सुख हेलावे । नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्वगुण ॥७७॥
संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धरिला वंश । तो ईश्वराचा अंश । सत्वगुणें ॥७८॥
सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना । ज्ञान सिकवी अज्ञाना । तो सत्वगुण ॥७९॥
आवडे पुण्य-संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार । जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥८०॥
भक्तीचा हव्यास भारी । ग्रंथसामग्री जो करी । धातुमूर्ति नानापरी । पूजी, तो सत्वगुण ॥८१॥
झळफळित उपकर्णे । माळा गवाळी आसनें । पवित्रें सोज्वळें वसनें । तो सत्वगुण ॥८२॥
परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख । वैराग्य देखोन हरिख- । मानी, तो सत्वगुण ॥८३॥
परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण । परदुःखें सिणे जाण । तो सत्वगुण ॥८४॥
आतां असों हें बहुत । देवीं धर्मीं ज्याचें चित्त । भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥८५॥
ऐसा हा सत्वगुण सात्विक । संसारसागरीं तारक । येणें उपजे विवेक । ज्ञानमार्गाचा ॥८६॥
सत्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्वगुणें ज्ञानप्राप्ती । सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ॥८७॥
ऐसी सत्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ।८८।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सत्वगुणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नप्रत्रिका ४ थी

(दासबोध द. २ मधील स. ५, ६ व ७ यावर आधारित)

प्र. १ त्रिगुणांच्या संदर्भात माणसांचे वर्गीकरण कोणत्या प्रमुख गटात करता येते? त्रिगुणाचे निश्चित फल सांगणारी ओवी लिहा.

प्र. २ पुढील ओव्यांच्या विरुद्ध अर्थाच्या ओव्या 'सत्त्वगुण' समासातून शोधून काढा आणि लिहा.

१) भांडण लाऊन द्यावें। स्वयें कौतुक पाहावें।

२) परपीडेचा संतोष। निष्ठुरपणाचा हव्यास। संसाराचा नये त्रास। तो तमोगुण॥

प्र. ३ खाली नमुन्यात दर्शविल्याप्रमाणे स्तंभ पाहून आधारभूत ओवीचा अंक लिहा.

क्रिया	कोणता गुण	ओवीचा आधार
१) संताची पालखी येताच धाव घेऊन दर्शनास जाणे	सत्वगुण	२-७-७७
२) हरिभजन करण्यात तत्पर असणे		
३) मनाविरुद्ध कांही होताच आत्महत्त्या करणे		
४) देवालयाचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी धडपड करणे		
५) फळती झाडे तोडणे, देवालये भ्रष्ट करणे		
६) प्रातः स्नानाची आवड असणे		
७) 'मी चतुर, मी ताकदवान...' अशा बढाया मारणे		
८) नवसपूर्ती झाली नाही म्हणून देवाची मूर्ती फोडणे		
९) स्वतःचा जीव धोक्यात घालून इतरांचे प्राण वाचविणे		
१०) या संसाराचा शेवट कसा होईल अशी चिंता करीत बसणे		

प्र. ४ प्रपंच—वासना पेटविणाऱ्या रजोगुणापासून सुटका करून घेण्याचा उपाय समर्थांनी सुचविला आहे त्या तीन ओव्या लिहा.

प्र. ५ 'युद्ध करणे' ही कृती तामसी असली तरी श्रीराम अथवा श्रीकृष्ण यांच्या त्या कृतीबद्दल त्यांना तमोगुणी म्हणता येत नाही याचे कारण काय?

स्वाध्याय ५ वा. (द. २ मधील स. ८ आणि ९ वर आधारित)

द. २ – ८ सद्विद्यानिरूपण

श्री समर्थांच्या मते समाजात सामान्यपणे माणसांचे तीन प्रकार आढळतात. एक सत्त्वगुणी माणसांचा वर्ग. मानवी जीवनात जे जे अध्यात्माला पोषक आहे त्याचे मनापासून सेवन करणारी ही माणसे असतात. दुसरा रजोगुणी माणसांचा वर्ग. मानवीजीवनातील देहसुखाला अनुकूल असणारे सगळे या लोकांना मनापासून हवे असते. तिसरा तमोगुणी किंवा कुविद्येच्या माणसांचा वर्ग. मानवी जीवनातील अविवेकीपणाचा अतिरेक हाच या लोकांचा स्थायीभाव असतो कुविद्येची माणसे अति हीन, स्वार्थी व समाजाविध्वंसक असतात. रजोगुणी माणसे घट्ट, स्वार्थी व स्वतःच्या सुखापलीकडे न पाहणारी असतात सत्त्वगुणी माणसे अगदी मऊ व नरम स्वार्थाची असून निःस्वार्थीपणाची वाटचाल आरंभ केलेली अशी असतात. या तिन्ही प्रकारच्या माणसांना आत्मसुधारणा होण्यासाठी आदर्श जरूर असतो. सद्विद्या लक्षणे अशा आदर्श पुरुषाची लक्षणे आहेत. श्री समर्थांनी सांगितलेली या समासांतील लक्षणे पाहिली की, प्रभू रामचंद्राची व त्याचा शिष्योत्तम मारुतिरायाची आपोआप आठवण होते. अशा गुणांचा एक पुरुष ज्या समाजाला लाभतो, त्याचे भाग्य उदयाला आले, असे निश्चतपणें समजावे त्याचें चरित्र अनेक पिढ्यांना स्फूर्ती देत राहते असे अनुभवास येते.

॥ श्रीराम ॥

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें । विचार घेतां बळेंचि बाणे । सद्विद्या आंगीं ॥ १ ॥
सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तमलक्षणी विशेष । त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥ २ ॥
भाविक सात्विक प्रेमळ । शांति क्षमा दयासीळ । लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ॥ ३ ॥
परम सुंदर आणी चतुर । परम सबळ आणी धीर । परम संपन्न आणी उदार । आतिशयेंसीं ॥ ४ ॥
परम ज्ञाता आणी भक्त । माहापंडित आणी विरक्त । महातपस्वी आणी शांत । आतिशयेंसीं ॥५॥
वक्ता आणी नैराशता । सर्वज्ञ आणी सादरता । श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसी ॥ ६ ॥
राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक । तारूण्य आणी नेमक । आतिशयेंसीं ॥ ७ ॥
वृधाचारी कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी । धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती ॥ ८ ॥
कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनी । वैभव आणी भगवद्भजनी । अत्यादरें ॥ ९ ॥
तत्वज्ञ आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन । मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥१०॥ साधु
पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ । कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥११॥
गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती । श्रुति स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती
परीक्षा॥१२॥ दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्यसाहित्य नेमक भेदक । कुशळ चपळ चमत्कारिक । नाना
प्रकारें ॥१३॥ आदर सन्मान तार्तम्य जाणे । प्रयोगसमयों प्रसंग जाणे । कार्याकारण चिन्हें जाणे ।
विचक्षण बोलिका ॥ १४ ॥ सावध साक्षेपी साधक । आगम निगम शोधक । ज्ञानविज्ञान बोधक ।
निश्चयात्मक ॥१५॥ पुरश्चरणी तीर्थवासी। दृढव्रती कायाक्लेसी। उपासक, निग्रहासी । करूं जाणे १६
सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी येकवचनी निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥१७॥
वासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुप्रसन्न वीतरागी । सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी । निःकपट निर्वेसनी
॥१८॥ सुगड संगीत गुणग्राही। अनापेक्षी लोकसंग्रही । आर्जव सख्य सर्वांहि । प्राणीमात्रासी॥१९॥
द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची । प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची निःसंगपणें २०
मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी । सामर्थ्यपणें वेत्रधारी । पुरुषार्थे जगमित्र ॥ २१ ॥
संशयछेदक विशाळ वक्ता। सकळ क्लृप्त असोनि श्रोता । कथानिरूपणीं शब्दार्था। जाऊंच नेदी ।२२।
वेवादरहित संवादी । संघरहित निरोपाधी । दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३॥
विमळज्ञानी निश्चयात्मक । समाधानी आणी भजक । सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥२४॥
सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप । ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥ २५ ॥
भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत । आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २६ ॥
येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत । वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥ २७ ॥
विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत । कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळु ॥ २८ ॥ युक्तिवंत
गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ट । दीक्षावंत सदासंतुष्ट। निस्पृह वीतरागी ॥२९॥ असो ऐसें
उत्तम गुण । हें सद्विद्येचें लक्षण । अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ॥३०॥ रूपलावण्य

अभ्यासितां न ये। सहजगुणास न चले उपाये। कांहीं तरी धरावी सोये। अगांतुक गुणांची ।३१।
ऐसी हे सद्विद्या बरवी। सर्वत्रांपासी असावी। परी विरक्तपुरुषें अभ्यासावी। अगत्यरूप ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्विद्यानिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

द. २-९ विरक्तलक्षण

मनाच्या श्लोकामध्ये दोन सुरेख अशा ओळी आहेतः– "स्फुरे वीषयीं कल्पना ते अविद्या। स्फुरे ब्रह्म रे जाण माया सुविद्या ॥" अविद्या आणि विद्या या दोन शक्ती जगात अनुभवास येतात. 'मी देहच आहे' अशी भावना निर्माण करून अविद्या आपल्याला या दृश्य, स्थूल, इंद्रियप्रिय व अशाश्वत विश्वाच्या पसाऱ्यात गुंतवते. 'मी आत्माच आहे' अशी भावना निर्माण करून विद्या किंवा सद्विद्या आपल्याला त्या अदृश्य, अतींद्रिय व शाश्वत सच्चिदानंदाचा साक्षात्कार करून देते. अविद्या प्रपंच तर विद्या म्हणजे परमार्थ होय. "मी देहच आहे." या भावनेंमुळे आपले मन प्रपंचात म्हणजे सर्व दृश्य वस्तूंमध्ये व त्यांच्या द्वारे मिळणाऱ्या देहसुखामध्ये गुंतून राहते. परमार्थ साधायचा असेल, तर मन त्यांतून बाहेर पडले पाहिजे. ते बाहेर पडण्यास दृश्याचे प्रेम क्षीण झाले पाहिजे. दृश्याचे प्रेम क्षीण होण्यास एका भगवंताकडे प्रेम वळावे तरी, नाही तर दृश्याचे खोटेपण पटावे तरी. भगवंताकडे प्रेम वळणे हा भक्तिमार्ग व दृश्याचे खोटेपण हा ज्ञानमार्ग होय. दोन्ही मार्गांमध्ये मन दृश्याच्या कचाट्यातून बाहेर पडते. मनाच्या या अवस्थेला वैराग्यसंपन्न झाल्यावाचून परमार्थ साधत नाही. असा अटळ नियम आहे. देहबुद्धीच्या माणसाने प्रथम नीतिमान बनणे अवश्य आहे. त्यामध्ये इंद्रियांना आवर घालण्याची सवय होते. म्हणून श्रीसमर्थांनी आधी उत्तम लक्षणे, सत्त्वगुणाची लक्षणें सांगितली. या सर्वांचे पर्यवसान वैराग्याचा उदय होण्यात व्हावे हे परमार्थात योग्य असते. म्हणून आता वैराग्यसंपन्न पुरुषाची लक्षणे ते सांगत आहेत.

॥ श्रीराम ॥

ऐका विरक्तांची लक्षणें। विरक्तें असावें कोण्या गुणें। जेणें आंगीं सामर्थ्य बाणे। योगियाचें॥१॥
जेणें सत्कीर्ति वाढे। जेणें सार्थकता घडे। जेणेंकरितां महिमा चढे। विरक्तांसी ॥ २ ॥
जेणें परमार्थ फावे। जेणें आनंद हेलावे। जेणें विरक्ति दुणावे। विवेकेंसहित ॥३॥
जेणें सुख उचंबळे। जेणें सद्विद्या वोळे। जेणें भाग्यश्री प्रबळे। मोक्षेंसहित ॥ ४ ॥
मनोरथ पूर्ण होती। सकळ कामना पुरती। मुखीं राहे सरस्वती। मधुर बोलावया ॥ ५ ॥
हे लक्षणें श्रवण कीजे। आणी सदृढ जीवीं धरिजे। तरी मग विख्यात होइजे। भूमंडळीं ॥६॥
विरक्तें विवेकें असावें। विरक्तें अध्यात्म वाढवावें। विरक्तें धारिष्ट धरावें। दमनविषईं ॥७॥
विरक्तें राखावें साधन। विरक्तें लावावें भजन। विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान। प्रगटवावें ॥ ८ ॥
विरक्तें भक्ती वाढवावी। विरक्तें शांती दाखवावी। विरक्तें येत्नें करावी। विरक्ती आपुली।९।
विरक्तें सत्क्रिया प्रतिष्ठावी। विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी। विरक्तें नैराशता धरावी। सदृढ जिवेंसी ॥१०॥ विरक्तें धर्मस्थापना करावी। विरक्तें नीति आवलंबावी। विरक्तें क्षमा सांभाळावी। अत्यादरेंसी ॥ ११ ॥ विरक्तें परमार्थ उजळावा। विरक्तें विचार शोधावा। विरक्तें सन्निध ठेवावा। सन्मार्ग सत्वगुण ॥ १२ ॥ विरक्तें भाविकें सांभाळावीं। विरक्तें प्रेमळें निववावीं। विरक्तें साबडीं नुपेक्षावीं। शरणागतें ॥ १३ ॥ विरक्तें असावें परमदक्ष। विरक्तें असावें अंतर

साक्ष । विरक्तें वोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥१४॥ विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा । विरक्तें वगृत्र्त्वें उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ १५ ॥ विरक्तें विमळज्ञान बोलावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें । विरक्तें निश्चयाचें करावें । समाधान ॥१६॥ पर्वे करावीं अचाटें । चालवावीं भक्तांची थाटे । नाना वैभवें कचाटें । उपासनामार्गे ॥ १७ ॥ हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं । भक्तिमार्गे लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥१८॥ बहुतांस करावे परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार । पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥ १९ ॥ स्नान संध्या जप ध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन । नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ॥ २० ॥ दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ २१ ॥ विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार । विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषई ॥ २२ ॥ विरक्तें सावध असावें । विरक्तें शुद्ध मार्गे जावें । विरक्तें झिजोन उरवावें । सद्कीर्तीसी ॥ २३ ॥ विरक्तें विरक्त धुंडावे । विरक्तें साधु वोळखावे । विरक्तें मित्र करावे । संत योगी सज्जन ॥२४॥ विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें । विरक्तें करावीं नानास्थानें । परम रमणीय ॥ २५ ॥ विरक्तें उपाधी करावी । आणि उदासवृत्ति न संडावी । दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषईं ॥२६॥ विरक्तें असावें अंतरनिष्ठ । विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट । विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ । पराधेनपणें ॥२७॥ विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग वोळखावा । विरक्त चतुर असावा । सर्वप्रकारें ॥२८॥ विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें । विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥२९॥ हरिकथा निरूपण । सगुणभजन ब्रह्मज्ञान । पिंडज्ञान तत्व ज्ञान । सर्व जाणावें ॥३०॥ कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तीमार्ग । सकळ जाणावें ॥३१॥ प्रेमळस्थिती उदासस्थिती । योगस्थिती ध्यानास्थिती । विदेहस्थिती सहज-स्थिती । सकळ जाणावें ॥३२॥ ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें । मंत्र यंत्र विधी विधानें । नाना मतांचें देखणें । पाहोन सांडावें ॥ ३३ ॥ विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र । विरक्तें असावें विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४ ॥ विरक्तें असावें विरक्त । विरक्तें असावें हरिभक्त । विरक्तें असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥ विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं । विरक्तें मतें विभांडावी । विरक्तें मुमुक्षें लावावीं । शुद्धमार्गे ॥३६॥ विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्तें संशय छेदावा । विरक्तें आपला म्हणावा । विश्वजन ॥३७॥ विरक्तें निंदक वंदावे । विरक्तें साधक बोधावे । विरक्तें बद्ध चेववावे । मुमुक्षनिरूपणें ॥ ३८ ॥ विरक्तें उत्तम गुण घ्यावे । विरक्तें अवगुण त्यागावे । नाना अपाय भंगावे । विवेकबळें ॥ ३९ ॥ ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्र मनें । याचा अव्हेर न करणें । विरक्तपुरुषें ॥ ४० ॥ इतुकें बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें । श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें म्हणौनी ॥४१॥ परंतु लक्षणें न घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता । तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥ त्या पढतमूर्खाचे लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे सावधान । होऊन, ऐका ॥ ४३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विरक्तलक्षणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ५ वी

(दासबोध दशक २ मधील समास ८ आणि ९ वर आधारित)

प्र १. पुढील ओव्या लिहून त्यांचा संदर्भासहित अर्थ सांगा.
(१) २-८-३१ (२) २-८-१३ (३) २-९-२६.

प्र २. जे सद्‌गुण जोडीने सहसा आढळत नाहीत असे समर्थांना आढळले त्यांच्या १५ जोड्या लिहा

प्र. ३. २-८-१६ ते २-८-२३ या ओव्यांच्या आधारे सद्विद्येच्या माणसाचे अंतर्बाह्य वर्णन करा.

प्र ४ समर्थांचा विरक्त हा समाजाशी फटकून वागणारा एकान्तिक विचाराचा नसून लोकसंग्रहकर्ता नेता असतो. या विधानाची सत्यता स्पष्ट करा.

प्र. ५ १) आपणास दैनंदिनी लिहिण्याची सवय आहे का ?
२) दिवसात अनुभवविलेल्या बऱ्या-वाईट घटनाच त्यामध्ये आपण लिहिता की, त्या सोबत आत्मचिंतनही असते.
३) भावी काळात करावयाच्या गोष्टींची टिपणे आपण करता का ?
४) दैनंदिनी लिहीत नसल्यास त्यामागील कारणे लिहा.

स्वाध्याय ६ वा. (द. ११ स. १० व द. १५ स २ वर आधारित)

द. ११ – १० निस्पृह वर्तणूक

व्यक्ती, संस्कृती आणि समाजसंस्था अशी तीन मानवी जीवनाची अंगे आहेत. यापैकी व्यक्ती सर्वात अधिक महत्त्वाची असते. सामान्य माणूस स्वार्थी असतो. त्याला निःस्वार्थीपणाचा आदर्श दाखवण्याचे काम संस्कृती करते तर तो आदर्श प्रत्यक्षात उतरवण्याचे काम समाजसंस्था करतात. श्रीसमर्थांचे म्हणणे असे की एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनात जर निःस्वार्थीपणा साकार झाला तर त्यामुळे समाजाची एकंदर पातळी उंचावते. स्वतः श्रीसमर्थ कमालीचे निःस्वार्थी होते. त्यांनी जो लोकसंग्रह केला त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव या समासामध्ये सांगून ठेवला आहे. समाजाला देहबुद्धीच्या किंवा स्वार्थाच्या जाळ्यातून बाहेर काढण्याचा खटाटोप करणाऱ्या महंताच्या अंगी पुढील गुण असावेत. क्रमाने आणि महत्त्वाने पहिला गुण हा की महंत स्वतः आत्मसाक्षात्कारी असला पाहिजे. ज्या अंतरात्म्याचा साक्षात्कार त्यास होतो त्याप्रमाणेच तो अत्यंत विशाल आणि अनासक्त असावा. त्यास एकांताची अतिशय आवड असावी. फक्त लोकांना मार्गदर्शन करण्यापुरते त्याने समाजात मिसळावे. आपण कोण, कोठले, काय वगैरे माहिती लोकांस नसावी. नित्य नवे नवे लोक शोधून त्यांना शहाणे करावे. हा दुसरा गुण होय. कीर्तीरूपाने सर्वांना माहीत असावे. लोकांशी संबंध आल्यावर लोक परीक्षा घेणारच तेव्हा स्वतःच्या ठिकाणी यत्किंचितही कसलीही इच्छा लोकांना आढळून नये भगवंताचे कथाकीर्तन क्षणभरदेखील सोडू नये. हा तिसरा गुण होय. उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा व ते लोकांना शिकवावे, मोठमोठे लोकसमूह बनवून कार्यन्वित करावे. हा चौथा गुण होय. आपण आरंभलेले कार्य खूप लोकांना पसंत पडून ठिकठिकाणी लोकसमूह कार्य करू लागले की मोठे काम सिद्ध झाले असे समजावे. स्वतः कष्ट करावे. सदैव काम उरकण्याची

लगबग असावी. अनेक लोकांना उपासनेला लावावे. हा पाचवा गुण होय. समाजामध्ये सगळीच माणसे सारख्या लायकीची नसतात. 'मी काय करू?' असे माणूस विचारतो तेव्हा त्याची लायकी बघून त्यास काम सांगावे भलत्याला भलतेच काम सांगितले तर कार्याचा विचका होतो. म्हणून लायक माणसे शोधून काढावी आणि त्यांना महंतीमध्ये चांगले तयार करून निरनिराळ्या देशांमध्ये लोकसंग्रह करण्यास पाठवून द्यावे. हा सहावा गुण होय.

॥ श्रीराम ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो । जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥१॥
तोचि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित । प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥२॥
कर्ता भोक्ता तत्वतां । भूमंडळीं सर्व सत्ता । त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । प/हेसा कवणु ॥३॥
ऐसें महंतें असावें । सर्व सार शोधुन घ्यावें । पाहो जातां न संपडावें । येकायेकी ॥ ४ ॥
कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणति लहानथोर समस्त । वेश पाहतां शास्वत । येकही नाही ॥५॥
प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना । पाहों जातां आढळेना । काय कैसें ॥ ६ ॥
वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण । चाळणेविण येक क्षण । जाऊच नेदी ॥ ७ ॥
त्यागी वोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन । लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ॥८॥
पुर्ते कोणाकडे पाहेना । पुर्ते कोणासि बोलेना । पुर्ते येक स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९ ॥
जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना । आपुली स्थिती अनुमाना । येवोंच नेदी ॥१०॥
लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी । लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करूनी ॥११॥
लोकांस पाहाचा आदर । तेथें याचा अनादर । लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिछ्या ॥१२॥
एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितांहि तर्केना । कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥१३॥
ऐसे अंतर सांपडेना । शरीर ठाईं पडेना । क्षणयेक विश्रंभेना । कथाकीर्तन ॥१४॥ लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती । जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥१५॥
बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें । तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥१६॥
अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा । काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥१७॥
उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे । उदंड समुदाये करावे । परी परीगुप्तरूपें ॥१८॥
अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग । लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥१९॥
आधी कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ । साक्षेपेंविण केवळ । वृथापुष्ट ॥२०॥
लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे । जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥२१॥
अधिकारपरत्वें कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें । जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥२२॥
आधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें । आपला मगज राखणें । कांहींतरी ॥२३॥ हे प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥२४॥ महंतें महंत करावें । युक्तिबुद्धीनें भरावे । जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहवर्तणूकनाम समास दशम ॥ १० ॥

द. १५ – २ : निस्पृहव्याप

नाशिकजवळ टाकळी येथे श्रीसमर्थांनी बारा वर्षे श्रीरामाची उपासना केली. ध्यानधारणा हा त्या उपासनेचा प्राण होता. आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर बारा वर्षे त्यांनी सबंध हिंदुस्थान पायाखाली तुडवला. आपल्या संचारामध्ये त्यांनी एकंदर भारतीय समाजाची दैन्यावस्था प्रत्यक्ष पाहिली. महाराष्ट्रामध्ये थोडे जिवंतपण त्यांना आढळले. त्याकाळच्या गंभीर परिस्थितीचे किंचित वर्णन या समासात सापडते. श्रीसमर्थ सांगतात की, "जगात असंख्य माणसे आहेत. ह्यांमध्ये एकासारखा एक नाही. भारतीयांपैकी पुष्कळ लोक मुसलमान झाले पुष्कळ लोक पोर्तुगीज राज्यात खपले, पुष्कळ लोक देशी भाषांच्या भेदाने अडून राहिले. फक्त महाराष्ट्रामध्ये थोडे राजकीय स्वातंत्र्य उरले आहे. काम करणाऱ्या माणसाला जेवायला सवड नाही, इतकी कामे येथे पडली आहेत. कोणी युद्धात गुंतले आहेत; कोणी व्यापारात तर कोणी पोटाच्या धंद्यात गुंतले आहेत बुद्धीच्या क्षेत्रात असाच गोंधळ आहे. षड्दर्शने आहेत. नाना प्रकारची पाखंड मते आहेत. जगात जिकडेतिकडे उपदेश चालला आहे. उरले सुरले जे लोक आहेत त्यांना स्मार्त आणि वैष्णव आपापल्या संप्रदायांत ओढतात. कित्येक कामनेचे भक्त व्रतवैकल्याच्या नादी लागले आहेत. वैदिक लोक त्यांचा द्वेष करतात. त्यांत पुन: हरिदास लोकांना आपल्याकडे ओढतात. अशा रीतीने खरे ज्ञान फारच दुर्लभ झाले आहे." पण ही दैन्यावस्था पाहून श्रीसमर्थ गप्प बसले नाहीत. त्यांचा आदेश असा आहे की खरे कळले तरी सांगायची सोय नाही, हें जरी खरे तरी विचारवंताला ज्ञान सुलभच असते. कोणी हुशार माणसाने ज्ञान करून घ्यावे आणि पाखंडाचे खंडन करावे. स्वानुभवाच्या बोलाने लोकांना चटक लागते. मग लोक शरण येतात. ज्ञानी पुरुषाने आपली उदासवृत्ती सोडू नये. लोकांना भगवंताच्या मार्गास लावावे; पण आपण शक्य तितके अलिप्त असावे. जंगलात राहावे पण सर्वांची चिंता वाहावी. उपासनेचा गजर करवावा. मोठा लोकसमुदाय बनवून राजकारणाला लावावा. अशा रीतीने लोकांना शहाणे करून कार्य करण्यास समर्थ करावे. असे नाव कमावण्यात मोठा पुरुषार्थ आहे.

द. १५ : समास दुसरा : निस्पृहव्याप

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें। उदंड दाटलीं लहानथोरें। पालटती मनोविकारें। क्षणाक्षणा ॥१॥ जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती। सारिख्या नस्ती आदिअंतीं। नेमेचि नाहीं पाहावें किती। काये ह्मणोनि ॥२॥ कित्येक म्लेंच होऊन गेले। कित्येक फिरंगणांत आटले। देशभाषानें रुधिलें। कितीयेक ॥३॥ मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला। राजकारणें लोक रुधिला। अवकाश नाहीं जेवायला। उदंड कामें ॥४॥ कित्येक युद्धप्रसंगीं गुंतले। तेणें गुणें उन्मत्त जाले। रात्रंदिवस करूं लागले। युद्धचर्चा ॥५॥ उदिम्यास व्यासंग लागला। अवकाश नाहींसा जाला। अवघा पोटधंदाच लागला। निरंतर ॥६॥ शडदर्शनें नाना मतें। पाषांडें वाढलीं बहुतें। पृथ्वीमधें जेथतेथें। उपदेसिती ॥७॥ स्मार्थीं आणि वैष्णवीं। उरलीं सुरलीं नेली आघवीं। ऐसी पाहातां गथागोवी उदंड जाली ॥८॥ कित्येक कामनेचे भक्त। ठाई ठाई जाले आसक्त। युक्त अथवा अयुक्त। पाहातो कोण ॥९॥ या गल्बल्यामधे गलबला। कोणी कोणी वाढविला। त्यास देखों सकेनासा जाला। वैदिक लोक ॥

त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥११॥
याकारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ । विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥१२॥
विचार कळला, सांगतां नये । उदंड येती अंतराये । उपाये योजितां, अपाये । आडवे येती ॥१३॥
त्याहिमधें जो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥१४॥
नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट । अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥१५॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांचीं अंतरें । निरुपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥१६॥
मतें मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट । दंडक सांडून, नीट- । वेधी जना ॥१७॥
नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें । उदास वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ॥१८॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला । नाना मार्ग सांडून,त्याला- । शरण येती ॥१९॥
परी तो कोठें आडळेना । कोणें स्थळीं सांपडेना । वेष पाहातां हीनदीना- । सारिखा दिसे ॥२०॥
उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें । तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥२१॥
ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी । मच्छरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥२२॥
खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे । सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥२३॥
अवघडस्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक । सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥२४॥
तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना । कट्ट घालून, राजकारणा- । लोक लावी । ॥२५॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले । भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥२६॥
ठाईं ठाईं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुके झोंबे । चहूंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धि ॥२७॥
उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर । प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥२८॥
ऐसे कैवाड उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे । जेथें तेथें प्रत्यये बाणे । प्राणिमात्रांसी ॥२९॥
ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें । दास म्हणे हें स्वभावें । संकेतें बोलिलें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहव्यापलक्षणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ६ वी

(दासबोध द. ११ स. १० आणि द. १५ स. २ वर आधारित)

प्र. १ 'महंताने अंतरात्म्यासारखे असावें' याबद्दलचे विवरण (द. ११-१० मध्ये) कशा प्रकारे केले आहे ?

प्र. २ (द. ११-१०) मध्ये समर्थांचे जणू आत्मचरित्रच असल्याचा भास होतो, अशा पाच निवडक ओव्या लिहा,

प्र. ३ समर्थ संप्रदायाच्या प्रसारकार्यासंबंधी कोणती माहिती (द. ११-१०) मध्ये आपणास मिळते ?

प्र. ४ महाराष्ट्रातील तत्कालिन जनस्थितीचे वर्णन (द. १५-२) मध्ये समर्थांनी कसे केले आहे ?

प्र. ५ अ) पुढील ओव्यांचा अर्थ लिहा.

१) १५-२-१४, (२) १५-२-२८, (३) १५-२-६

ब) समर्थांचे वास्तव्य असलेल्या घळीतील त्यांच्या प्रतिमेखाली एक ओवी लिहा-वयाची आहे, अशी कल्पना करून (द. १५-२) मधील नेमकी कोणती ओवी आपणास निवडाविशी वाटेल. ती ओवी लिहा.

स्वाध्याय ७ वा (द. ३ मधील ६, ७ व ८ समासांवर)

द. ३-६ : अध्यात्मिक ताप

मानवी जीवनांत दुःख आहे याबद्दल कोणालाच संशय येणे शक्य नाही. या दुःखाचे आधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक असे तीन भेद करण्याची मूळ कल्पना सांख्यांची. पुढे वेदांताने ती आपली करून घेतली. बाह्य विश्वातील वस्तूंचा माणसाच्या इंद्रियांशी संयोग होऊन जी दुःखे भोगावी लागतात, ती आधिभौतिक होत. बाह्य संयोगावाचून उद्भवणाऱ्या दुःखांना आध्यात्मिक म्हणतात, आणि देवतांच्या कोपाने भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखांना आधिदैविक असे नाव आहे. यांतील मर्म असे की, पिंड आणि परिस्थिती यांच्या परस्पर क्रियाप्रतिक्रियांनी जीवन चालते. आईच्या पोटात आल्यापासून, जीवाचा परिस्थितीशी संबंध येतो. देह सुटेपर्यंत तो राहतो. पिंड व परिस्थिती यांच्या खेचाखेचीत पिंडावर जे प्रतिकूल आघात होतात. त्यांना संत ताप असे म्हणतात. माणसाला त्याच्या जीवनात स्वतःच्या देहापासून ताप होतो, मनापासून 'ताप' होतो, इतर प्राण्यांपासून व माणसांपासून ताप होतो. हवा, पाणी, वीज, अग्नी या नैसर्गिक शक्तींपासून ताप होतो. त्यांना तापत्रय म्हणतात. जन्मास आलेला कोणीही माणूस या तापत्रयांच्या कचाट्यातून सुटलेला नाही. माणसाला दुःख नको असते, तरी ते भोगावे लागते. ते किती प्रकारांनी भोगावे लागते, याचे सविस्तर वर्णत श्री समर्थांनी पुढील तीन समासांत केले आहे.

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण । आतां सांगिजेल निरूपण । श्रोतीं करावें श्रवण । येकाग्र होऊनी ॥ १ ॥
जो तापत्रैं पोळला । तो संतसंगें निवाला । आर्तभूत तोषला । पदार्थ जेवी ॥ २ ॥
क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न । तृषाक्रांतास जीवन । बंदीं पडिल्याचें बंधन- । तोडितां, सुख ॥ ३ ॥
माहापुरें जाजावला । तो पैलतीरास नेला । कां तो स्वप्नींचा चेइला । स्वप्नदुःखी ॥ ४ ॥
कोणी येकासी मरण- । येतां, दिलें जीवदान । संकटास निवारण । तोडितां सुख ॥ ५ ॥
रोगियास औषध । सप्रचित आणी शुद्ध । तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ६ ॥
तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला । तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ७ ॥
ते त्रिविध ताप ते कैसे । आतां बोलिजेत तैसे । येविषईं येक असे । वाक्याधार ॥ ८ ॥

श्लोक ॥ देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते । इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ॥ १ ॥
सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते । द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ २ ॥
शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना । स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ ३ ॥

येक ताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक । तिसरा आदिदैविक । ताप जाणावा ॥ ९ ॥
आध्यात्मिक तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आदिभूतिकाचें लक्षण । जाणिजे कैसें ॥ १० ॥

आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा । हेंहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥११॥ हां जी ह्मणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता । आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥१२॥ देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि योगें आपण । सुखदुःखें सिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥१३॥ देहामधून जें आलें । इंद्रियें प्राणें दुःख जालें । तें आध्यात्मिक बोलिलें । तापत्रईं ॥१४॥ हामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें । आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥१५॥ खरुज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु । देहामधील विकारु । या नांव आध्यात्मिक ॥ १६ ॥ कारवमांजरी केशतोड । वोखटें वर्ण काळफोड । व्याधी मूळव्याधी माहाजड । या नांव आध्यात्मिक ॥१७॥ अंगुळवेडे गालफुगी । कंड लागे जे वाउगी । हिरडी सुजे भरे बलंगी । या नांव आध्यात्मिक ॥१८॥ वाउगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती । वात आणी तिडका लागती । या नांव आध्यात्मिक ॥ १९ ॥ नाइटे अंदु गजकर्ण । पेहाचें पोट विस्तीर्ण । बैसलें टाळें फुटती कर्ण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २० ॥ कुष्ट आणि वोला कुष्ट । पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ । क्षयरोगाचे कष्ट । या नांव आध्यात्मिक ॥ २१ ॥ वाटी वटक वायेगोळा । हातीं पाईं लागती कळा । भोवंडी लागे वेळोवेळां । या नांव आध्यात्मिक ॥२२॥ वोलांडा आणी वळ । पोटसुळाची तळमळ । आर्धशिसी उठे कपाळ । या नांव आध्यात्मिक ॥२३॥ दुःखे माज आणि मान । पुष्ठी ग्रीवा आणि वदन । अस्तिसांदे दुःखती जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २४ ॥ कुळिक तरळ कामिणी । मुरमा सुंठरें माळिणी । विदेसीं लागलें पाणी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥ जळसोस आणी हिवारें । गिरीविरी आणी अंधारें । ज्वर पाचाव आणी शारें । या नांव आध्यात्मिक ॥ २६ ॥ शैत्य उष्ण आणी तृषा । क्षुधा निद्रा आणी दिशा । विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नांव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥ आळसी मूर्ख आणी अपेसी । भय उद्भवे मानसीं । विसराळु दुश्चित्त आहिर्निशी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २८ ॥ मूत्रकोड आणी परमें । रक्तपिती रक्तपरमें । खडाचढाचेनि श्रमे । या नांव आध्यात्मिक ॥२९॥ मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे । येक वेथा असोन न कळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३० ॥ गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंत्र आणी रक्त । अन्न तैसेंचि पडत । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥ पोटफुगी आणी तडस । भरला हिर लागला घांस । फोडी लागतां कासावीस । या नांव आध्यात्मिक ॥३२॥ उचकी लागली उसित गेला । पीत उसळलें उलाट झाला । खरे पडसा आणि खोंकला । या नांव आध्यात्मिक ॥३३॥ उसळला दमा आणी धाप । पडाजिभ ढासि आणी कफ । मोवाज्वर आणि संताप । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३४ ॥ कोणी सेंदुर घातला । तेणें प्राणी निर्बुजला । घशामध्यें फोड जाला । या नांव आध्यात्मिक ॥३५॥ गळसोट्या आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गंधी पडे । दंतहीन लागती किडे । या नांव आध्यात्मिक ॥३६॥ जरंडी घोलाणा गंडमाळा । अवचिता स्वयें फुटे डोळा । आपणाचि कापी अंगुळा । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३७ ॥ कळा तिडका लागती । कां ते दंत उन्मळती । अधर जिव्हा रगडती । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३८ ॥ कर्णदुःख नेत्रदुःख । नाना दुःखें घडे शोक । गर्भांध आणी नपुंश्यक । या नांव आध्यात्मिक ॥३९॥ फुलें वडस आणी पडळें । कीड गर्ता

रातांधळें। दुश्चित भ्रमिष्ट आणी खुळें। या नांव आध्यात्मिक ॥४०॥ मुकें बधीर राखोंडें। थोटें चळलें आणी वेडें। पांगुळ कुव्हें आणी पावडें। या नांव आध्यात्मिक ॥ ४१ ॥ तारसें घुलें काणें कैरें। गारोळें जामुन टाफरें। शडांगुळें गेंगाणें विदरें। या नांव आध्यात्मिक ॥४२॥ दांतिरें बोचिरें घानाळ। घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ। अतिकृश अतिस्थूळ। या नांव आध्यात्मिक ॥४३॥ तोंतरें बोंबडें निर्बळ। रोगी कुरूप कुटीळ। मत्सरी खादाड तपीळ। या नांव आध्यात्मिक ॥ ४४ ॥ संतापी अनुतापी मत्सरी। कामिक हेवा तिरस्कारी। पापी अवगुणी विकारी। या नांव आध्यात्मिक ॥ ४५ ॥ उठवणें ताठा करक। आवटळें आणि लचक। सुजी आणी चालक। या नांव आध्यात्मिक ॥४६॥ सल आडवें गर्भपात। स्तनगुंतें सनपात। संसारकोंडें आपमृत्य। या नांव आध्यात्मिक ॥४७॥ नखविख आणी हिंगुर्डें। बाष्ट आणी वावडे। उगीच दांतखिळ पडे। या नांव आध्यामिक ॥४८॥ झडती पातीं सुजती भवया। नेत्रीं होती राझण-वडीया। चाळसी लागे प्राणियां। या आध्यात्मिक ॥४९॥ वांग तिळ सुरमे लांसें। चामखिळ गलंडें मसें। चुकुर होइजे मानसें। या नांव आध्यात्मिक ॥५०॥ नाना फुग आणी आवाळें। आंगीं दुर्गंधी प्रबळे। चाईचाटी लाळ गळे। या नांव आध्यात्मिक ॥ ५१ ॥ नाना चिंतेची काजळी। नाना दुःखें चित्त पोळी। व्याधीवांचून तळमळी। या नांव आध्यात्मिक ॥ ५२ ॥ वृद्धपणीच्या आपदा। नाना रोग होती सदा। देह क्षीण सर्वदा। या नांव आध्यात्मिक ॥५३॥ नाना व्याधी नाना दुःखें। नाना भोग नाना खांडकें। प्राणी तळमळी शोकें। या नांव आध्यात्मिक ॥ ५४ ॥ ऐसा आध्यात्मिक ताप। पूर्वपापाचा संताप। सांगतां सरेना अमूप। दुःखसागर ॥ ५५ ॥ बहुत काय बोलावें। श्रोतीं संकेतें जाणावें। पुढें बोलिजे स्वभावें। आदिभूतिक ॥ ५६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आध्यात्मिकतापनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

द. ३-७ : आधिभौतिक ताप

देहाच्या अंतर्यामी होणाऱ्या घडामोडींमुळे जी दुःखे भोगावी लागतात, ती मागच्या समासात सांगितली. आता देहाच्या बाहेरील परिस्थितीमुळे निर्माण होणारी दुःखे कोणती, त्याचे वर्णन करतात. बाहेरील परिस्थितीमध्ये अचेतन आणि सचेतन असा भेद करता येतो. अचेतन दुःखकारणे म्हणजे पंचमहाभूतांपासून होणारा ताप, तर सचेतन म्हणजे जीवजंतू, जनावरे आणि माणसे यांच्याकडून होणारे दुःख समजावे. माणसाला माणसांकडून होणारे दुःख सर्वात दुःसह असते. श्री समर्थांनी अशा काही दुःखाचे जे प्रकार वर्णन केले आहेत, ते पाहून अंगावर काटा उभा राहतो. बाकी विसाव्या शतकातील माणूस या बाबतीत सुधारला आहे, असे म्हणता येत नाही. श्री समर्थांच्या यादीमध्ये त्याने भरच घातली आहे. असो. या समासात देखील श्री समर्थांचे अगाध व्यवहारज्ञान आपल्या प्रत्ययाला येते.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण। आध्यात्मिकाचें लक्षण। आतां आदिभूतिक तो कोण। सांगिजेल ॥ १ ॥
श्लोक ॥ सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ॥ द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ १ ॥

सर्व भूतांचेनि संयोगें। सुखदुःख उपजों लागे। ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ॥ २ ॥ तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण। प्रांजळ करूं निरूपण । जेणें अनुभवास ये पूर्ण। वोळखी तापत्रयाची ॥ ३ ॥ ठेंचा लागती मोडती कांटे। विझती शस्त्रांचें घायटे । सल सिलका आणी सरांटे। या नांव आदिभूतिक ॥ ४ ॥ अंग्या आणी काचकुहिरी। आवचटा लागे शरीरीं। गांधील येऊन दंश करी। या नांव आदिभूतिक ॥ ५ ॥ मासी गोमासी मोहळ-मासी। मुंगी तेलमुंगी डांस दसी। सोट जळू लागे यासी। आदिभूतिक बोलिजे ॥ ६ ॥ पिसा पिसोळे चांचण। कुसळें मुगळें ढेंकूण। विसीफ भोवर गोंचिड जाण। या नांव आदिभूतिक ॥ ७ ॥ गोंबी विंचु आणी विखार। व्याघ्र लांडिगे आणी शूकर। गौसायळ सामर। या नांव आदिभूतिक ॥ ८ ॥ रानगाई रानह्मैसे। रानशकट्ट आणी रीसें। रानहाती लांवपिसें। या नांव आदिभूतिक ॥ ९ ॥ सुसरीनें वोढून नेलें। कां तें अवचितें बुडालें। आथवा खळाळी पडिलें। या नांव आदिभूतिक ॥ १० ॥ नाना विखारें आजगर। नाना मगरें जळचर। नाना वनचरें अपार। या नांव आदिभूतिक ॥ ११ ॥ अश्व वृषभ आणी खर। स्वान शूकर जंबुक मार्जर। ऐसीं बहुविध क्रूर। या नांव आदिभूतिक ॥ १२ ॥ ऐसीं कर्कशें भयानकें। बहुविध दुःख-दायकें। दुःखें दारुणें अनेकें। या नांव आदिभूतिक ॥ १३ ॥ भिंती माळवंदे पडती। कडे भूयेरीं कोंसळती। वृक्ष आंगावरी मोडती। या नांव आदिभूतिक ॥ १४ ॥ कोणी येकाचा श्राप जडे। कोणी येके केले चेडे। आधांतरीं होती वेडे। या नांव आदिभूतिक ॥१५॥ कोणी येकें चाळाविलें। कोणी येकें भ्रष्टविलें। कोणी येकें धरून नेलें। या नांव आदिभूतिक ॥१६॥ कोणी येकें दिलें वीष। कोणी येकें लाविले दोष। कोणी येकें घातलें पाश। या नांव आदि-भूतिक ॥ १७॥ अवचिता सेर लागला। नेणो बिबवा चिडला। प्राणी धुरें जाजावला। या नांव आदिभूतिक ॥ १८ ॥ इंगळावरी पाय पडे। शिळेखालें हात सांपडे। धावतां आडखुळे पडे। या नांव आदिभूतिक ॥ १९ ॥ वापी कूप सरोवर। गर्ता कडा नदीतीर। आवचितें पडे शरीर। या नांव आदिभूतिक ॥ २० ॥ दुर्गाखालें कोंसळती। झाडावरून पडती। तेणें दुःखें आक्रंदती। या नांव आदिभूतिक ॥२१॥ सीतें वोठ तरकती। हात पाव टांका फुटती। चिखल्या जिव्हाळ्या लागती। या नांव आदिभूतिक ॥ २२ ॥ अशनपानाचिये वेळे। उष्ण रसें जिव्हा पोळे। दांत कस्करे आणी हरळे। या नांव आदिभूतिक ॥ २३ ॥ पराधेन बाळपणीं। कुशब्द-मारजाचणी। अन्नवस्त्रेंवीण आळणी। या नांव आदिभूतिक ॥२४॥ सासुरवास गालोरे। ठुणके लासणें चिमोरे। आले रुदन न धरे। या नांव आदिभूतिक ॥ २५ ॥ चुकतां कान पिळिती। कां तो डोळा हिंग घालिती। सर्वकाळ धारकीं धरिती। या नांव आदिभूतिक ॥२६॥ नाना प्रकारीचे मार। दुर्जन मारिती अपार। दुरी अंतरे माहेर। या नांव आदिभूतिक ॥ २७ ॥ कर्णनासिक विंधिलें। बळेंचि धरून गोंधिलें। खोडी जालिया पोळविलें। या नांव आदिभूतिक ॥ २८ ॥ परचक्रीं धरून नेलें। नीच यातीस दिधलें। दुर्दशा होऊन मेलें। या नांव आदिभू-तिक ॥ २९ ॥ नाना रोग उद्भवले। जे अध्यात्मिकीं बोलिले। वैद्य पंचाक्षरी आणिले। या नाव आदिभूतिक ॥३०॥ नाना वेथेचें निर्शन। व्हावया औषध दारुण। बळात्कारें देती जाण।

या नांव आदिभूतिक ॥३१॥ नाना वल्लीचे रस । काढे गर्गोड कर्कश । घेतां होये कासावीस । या नांव आदिभूतिक ॥३२॥ ढाळ आणी उखाळ देती । पथ्य कठीण सांगती । अनुपान चुकतां विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥३३॥ फाड रक्त फांसणी । गुल्लडागांची जाचणी । तेणें दुःखें दुःखवे प्राणी । या नांव आदिभूतिक ॥३४॥ रुचिक बिबवे घालिती । नाना दुःखें दडपे देती । सिरा तोडिती जळा लाविती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३५ ॥ बहु रोग बहु औषधें । सांगतां अपारें अगाधें । प्राणी दुखवे तेणें खेदें । या नांव आदिभूतिक ॥ ३६ ॥ बोलाविला पंचाक्षरी । धूरमार पीडा करी । नाना यातना चतुरी । आदिभूतिक जाणिजे ॥ ३७ ॥ दरवडे घालूनियां जना । तस्कर करिती यातना । तेणें दुःख होये मना । या नांव आदिभूतिक ॥ ३८ ॥ अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे । तेणें दुःखें प्राणी हरंबळे । हानी जालियां विवळे । या नांव आदिभूतिक ॥३९॥ नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें । दिव्यांबरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ४० ॥ नाना धान्यें नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ । नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥ ४१ ॥ आग्न लागला सेती । धान्यें वणव्या आणी खडकुती । यक्षुदंड जळोन जाती । अकस्मात ॥४२॥ ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणी लाविला । हानी जाली कां पोळला । या नांव आदिभूतिक ।४३। ऐसे सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात । तेणें दुःखें दुःखवे चित्त । या नांव आदिभूतिक ।४४। हारपे विसरे आणी सांडे । नासे गाहाळे फुटे पडे । असाध्य होये कोणीकडे । या नांव आदिभूतिक ॥४५॥ प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकले । कन्यापुत्र गाहाळले । या नांव आदिभूतिक ॥ ४६ ॥ तस्कर अथवा दावेदार । आवचितां करिती संव्हार । लुटिती घरें नेती खिल्लार । या नांव आदिभूतिक ॥ ४७ ॥ नाना धान्यें केळी कापिती । पानमळां मीठ घालिती । ऐसे नाना आघात करिती । या नाव आदिभूतिक ॥ ४८ ॥ मैंद उचले खाणोरी । सुवर्णपंथी भुररेकरी । ठकु सिंतरु वरपेकरी । वरपा घालिती ॥४९॥ गठीछोडे द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काढिती । नाना वस्तु मूषक नेती । या नाव आदिभूतिक ॥५०॥ वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजंनीं सांपडे । कां तो महापुरीं बुडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ५१ ॥ भोवरें वळणें आणी धार । वोसाणें लाटा अपार । वृश्चिक गोंवी आजगर । वाहोन जाती ॥ ५२ ॥ तयामधें प्राणी सांपडला । खडकीं बेटीं आडकला । बुडत बुडत वांचला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५३ ॥ मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर । विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आदिभूतिक ॥५४॥ भूत पिशाच्च लागले । आंगावरून वारे गेले । अबद्धमंत्रें प्राणी चळले । या नांव आदिभूतिक ॥५५॥ ब्राह्मणसमंध शरीरीं । बहुसाल पीडा करी । शनेश्वराचा धोका धरी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५६ ॥ नाना ग्रहे काळवार । काळतिथी घातचंद्र । काळवेळ घातनक्षत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५७ ॥ सिंक पिंगळा आणी पाली । वोखटें होला काक कलाली । चिंता काजळी लागली । या नांव आदिभूतिक ॥५८॥ दिवटा सरवदा भाकून गेला । अंतरीं धोका लागला । दुःस्वप्नें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥५९॥ भालु भुंके श्वान रडे । पाली आंगावरी पडे । नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नांव आदिभूतिक॥६०॥ बाहेरी निघतां अपशकुन । नाना प्रकारें विछिन्न । तेणें गुणें भंगे मन । या नांव आदिभूतिक॥६१॥ प्राणी बंदी सांपडला । यातने वरपडा जाला । नाना दुःखें दुःखवला । या नांव आदिभूतिक ॥६२॥

प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत । दरेमार तळवेमार होत। या नांव आदिभूतिक ।। ६३ ।। कोरडे पारंब्या फोक । बहुप्रकारें अनेक । बहुताडिती आदिभूतिक । या नांव बोलिजे ।। ६४ ।। मोघरीमार बुधलेमार । चौखुरून डंगारणेमार । बुक्या गचांड्या गुढघेमार । या नांव आदिभूतिक ।।६५।। लाता तपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार । नाना प्रकारींचे मार । या नांव आदिभूतिक ।।६६।। टांगणें टिपऱ्या पिछोडे । बेडी बुधनाल कोलदंडे । रक्षणानिग्रह चहूंकडें । या नांव आदिभूतिक ।।६७।। नाकवणी चुनवणी । मीठवणी रायवणी । गुळवण्याची जाचणी । या नांव आदिभूतिक ।।६८।। जळामध्यें बुचकुळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती । हाकिती छळिती यातायाती । या नांव आदिभूतिक ।। ६९ ।। कर्णछेद घ्राणछेद । हस्तछेद पादछेद । जिव्हाछेद अधरछेद । या नांव आदिभूतिक ।। ७० ।। तीरमार सुळी देती । नेत्र वृषण काढिती । नखोनखीं सुया मारिती । या नांव आदिभूतिक ।।७१।। पारड्यामध्यें घालणें । कां कडेलोट करणें । कां भांड्यामुखें उडवणें । या नांव आदिभूतिक ।।७२।। कानीं खुंट्या आदळिती । अपानीं मेखा मारिती । खाल काढून टाकिती । या नांव आदिभूतिक ।।७३।। भोत आणी बोटबोटी । अथवा गळ घालणें कंठीं । सांडस लावून आटाटी । या नांव आदिभूतिक ।।७४।। सिसें पाजणें वीष देणें । अथवा सिरछेद करणें । कां पायातळीं घालणें । या नांव आदिभूतिक ।। ७५ ।। सरड मांजरे भरिती । अथवा फांशीं नेऊन देती । नानापरी पीडा करिती । या नांव आदिभूतिक ।।७६।। स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये । भूतप्रळये सुसरीप्रळये । शस्त्रप्रळये विझप्रळये । या नांव आदिभूतिक ।।७७।। सीरा वोढून घेती । टेंभें लाऊन भाजिती । ऐशा नाना विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ।।७८।। मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्त्वहानी । पशुहानी पदार्थहानी । या नांव आदिभूतिक ।। ७९ ।। बाळपणीं मरे माता । तरुण्यपणीं मरे कांता । वृद्धपणीं मृत्य सुता । या नांव आदिभूतिक ।।८०।। दुःख दारिद्र आणी रुण । विदेशपळणी नागवण । आपदा अनुपात्ति कदान्न । या नांव आदिभूतिक ।।८१।। आकांत वाखाप्रळये । युद्ध होतां पराजये । जिवलगांचा होये क्षये । या नांव आदिभूतिक ।।८२।। कठीण काळ आणी दुष्काळ । साशंक आणी वोखटी वेळ । उद्वेग चिंतेचे हळाळ । या नांव आदिभूतिक ।। ८३ ।। घाणा चरखीं सिरकला । चाकाखालें सांपडला । नाना वन्हींत पडिला । या नांव आदिभूतिक ।।८४।। नाना शस्त्रें भेदिला । नाना स्वापदीं भाक्षिला । नाना बंदीं पाडिला । या नांव आदिभूतिक ।।८५।। नाना कुवासें निर्बुजे । नाना अपमानें लाजे । नाना शोकें प्राणी झिजे । या नांव आदिभूतिक ।। ८६ ।। ऐसें सांगतां अपार । आहेत दुःखाचे डोंगर । श्रोतीं जाणावा विचार । आदिभूतिकाचा ।।८७।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिभूतिकतापनिरूपणनाम समास सप्तम ।। ७ ।।

द. ३-८ : आधिदैविक ताप

मानवीजीवनात अनेक अनादि समस्या आहेत. त्यापैकी एक अशी की "हे जग कर्मभूमी आहे. जसे करावे तसे त्याचे फळ भोगावे, हा येथील नियम आहे, पण प्रत्यक्ष जीवनात काय आढळते? शरीरशक्तीच्या किंवा द्रव्यशक्तीच्या किंवा दंडशक्तीच्या जोरावर माणूस धडधडीत अनीतीनें

व अन्यायाने स्वार्थ साधतो. त्याच्या वाईट कर्माचे फळ त्याला येथे मिळत नाही. हे असे का ?" या प्रश्नाचे उत्तर असे की, मनुष्य जे जे कर्म येथे करतो, ते कधींही वाया जात नाही. केव्हातरी, कोठेतरी त्या जीवाला त्याचे फळ मिळालेच पाहिजे. जर या जन्मात ते मिळाले नाही, तर मृत्यूनंतरच्या अवस्थेमध्ये ते मिळते खास. हा फळभोग अतींद्रिय असल्यामुळे श्री समर्थ असे विनवितात की, मृत्यूनंतरच्या अवस्थांची शास्त्रांमधील वर्णने काल्पनिक मानू नयेत. मृत्यूच्या पलीकडे काहीतरी व्यवस्था आहे आणि तेथे या जगामध्ये केलेल्या कर्मांचा जाब द्यावा लागतो, हेसुद्धा अगदी खरे आहे. शास्त्रामध्ये त्याला यमयातना असे म्हणतात. ज्याला परमार्थ हवा त्याने या जगातील आपल्या जीवनात सत्कर्मांनाच वाहून घेतले पाहिजे, हे सांगायला हवे ?

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक। त्याउपरीं आदिभूतिक। आतां बोलिजेल आदिदैविक। तो सावध ऐका ॥ १ ॥ श्लोक ॥ शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना। स्वर्गनरकादिभोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥ १ ॥ शुभाशुभ कर्मानें जना। देहांती यमयातना। स्वर्ग नर्क भोग नाना। या नांव आदिदैविक ॥ २ ॥ नाना दोष नाना पातकें। मदांधपणें अविवेकें। केलीं, परी तें दुःखदायकें। येमयातना भोगविती ॥ ३ ॥ आंगबळें द्रव्यबळें। मनुष्यबळें राजबळें। नाना सामर्थ्याचेनि बळें। अकृत्य करिती ॥ ४ ॥ नीती सांडूनियां तत्वतां। करूं नये तेंचि करितां। येमयातना भोगितां। जीव जाये ॥५॥ डोळे झांकून स्वार्थबुद्धीं। नाना अभिळाश कुबुद्धीं। वृत्ति भूमिसिमा सांधी। द्रव्य दारा पदार्थ ॥ ६ ॥ मातलेपणें उन्मत्त। जीवघात कुटुंबघात। अप्रमाण क्रिया करीत। ह्मणौन येमयातना ॥ ७ ॥ मर्यादा सांडूनि चालती। ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती। देशा दंडी देशाधिपती। नीतिन्याय सांडितां ॥ ८ ॥ देशाधिपतीस दंडिता रावो। रायास दंडिता देवो। राजा न करितां नीति न्यावो। ह्मणौन येमयातना ॥ ९ ॥ अनीतीनें स्वार्थ पाहे। राजा पापी होऊन राहे। राज्याअंती नर्क आहे। ह्मणौनियां ॥ १० ॥ राजा सांडितां राजनीति। तयास येम गांजिती। येम नीति सांडितां धावती। देवगण ॥ ११ ॥ ऐसी मर्यादा लाविली देवें। ह्मणौनि नीतीनें वर्तावें। नीति न्याय सांडितां भोगावें। येमयातनेसी ॥ १२ ॥ देवें प्रेरिले येम। ह्मणौनि आदिदैविक नाम। तृतीय ताप दुर्गम। येमयातनेचा ॥ १३ ॥ येमदंड येमयातना। शास्त्रीं बोलिलें प्रकार नाना। तो भोग कदापि चुकेना। या नांव आदिदैविक ॥ १४ ॥ येमयातनेचे खेद। शास्त्रीं बोलिले विशद। शेरीरीं घालून. अप्रमाद। नाना प्रकारें ॥ १५ ॥ पापपुण्याचीं शरीरें। स्वर्गीं असती कळीवरें। त्यांत घालून नाना प्रकारें। पापपुण्य भोगविती ॥ १६ ॥ नाना पुण्यें नाना विलास। नाना दोषें यातना कर्कश। शास्त्रीं बोलिलें, अविश्वास। मानूंच नये ॥ १७ ॥ वेदाज्ञेनें न चालती। हरिभक्ती न करिती। त्यास येमयातना करिती। या नांव आदिदैविक ॥१८॥ अक्षोभ नर्कीं उदंड जीव। जुनाट किडे करिती रवरव। बांधोन टाकिती हातपाव। या नांव आदिदैविक ॥ १९ ॥ उदंड पैस लाहान मुख। कुंभाकार कुंड येक। दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक। या नांव आदिदैविक ॥२०॥ तप्तभूमिका ताविती। जळत स्थंभ पोटाळविती। नाना सांडस लाविती। या नांव आदिदैविक ॥ २१ ॥ येमदंडाचे उदंड मार। यातनेची सामग्री

अपार । भोग भोगिती पापी नर । या नांव आदिदैविक ॥२२॥ पृथ्वीमध्यें मार नाना । त्याहून कठीण येमयातना । मारितां उसंतचि असेना । या नांव आदिदैविक ॥ २३ ॥ चौघे चौंकडे वोढिती । येक ते झोंकून पाडिती । ताणिती मारिता वोढूनि नेती । या नांव आदिदैविक ॥२४॥ उठवेना बसवेना । रडवेना पडवेना । यातनेवरी यातना । या नांव आदिदैविक ॥ २५ ॥ आक्रंदे रडे आणि फुंजे । धकाधकीनें निबुजे । झुर्झुरों पंजर होऊन झिजे । या नांव आदिदैविक ॥ २६ ॥ कर्कश वचनें कर्कश मार । यातनेचे नाना प्रकार । त्रास पावती दोषी नर । या नांव आदिदैविक ॥ २७ ॥ मागां बोलिलां राजदंड । त्याहून यमदंड उदंड । तेथील यातना प्रचंड । भीमरूप दारुण ॥२८॥ आध्यात्मिक आदिभूतिक । त्याहूनि विशेष आदिदैविक । अल्प संकेतें कांहींयेक । कळावया बोलिलें ॥ २९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिदैविकतापनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ७ वी

(दासबोध द. ३ मधील स. ६, ७ आणि ८ यांवर आधारित)

प्र. १ त्रिविध तापांची नावे सांगून त्यांच्या व्याख्या सांगणाऱ्या ओव्या लिहा.

प्र. २ पुढील तक्ता पूर्ण करा. १ ले विधान नमुन्यादाखल दिले आहे.

अनुक्रमांक	विधान	तापाचा प्रकार	ओवी क्रमांक
१	आजोबाचा चष्मा हरवला.	आधिभौतिक	३–७–४५
२	उसाच्या मळ्याला दावेदाराने आग लावली.		
३	यात्रेकरूचे धन ठगाने लुबाडले.		
४	ऐन उमेदीमध्ये माधवराव पेशवे क्षयाने आजारी झाले.		
५	स्वा. सावरकर यांना तुरुंगयातना सोसाव्या लागल्या.		
६	वार्धक्यामध्ये प्रत्येकाला हा ताप होतो.		
७	जन्मतः आंधळेपण नशिबी येणे.		

प्र. ३ समर्थांच्या काळातील राजकीय छळ, अपघात आणि सासुरवास निदर्शक प्रत्येकी एकेक ओवी लिहा.

प्र. ४ संदर्भासहित अर्थ स्पष्ट करा.
"ऐसी मर्यादा लाविली देवें । म्हणौनि नीतीने वर्तावें ॥"

प्र. ५ गेल्या दहा वर्षांत आपणास उद्वेग आणणाऱ्या एखाद्या तापाचा स्वानुभव असल्यास थोडक्यात लिहा.

(वि. सू.–'ताप' या शब्दाचा अर्थ या समासाच्या अनुरोधाने घ्यावा. Fever ह्या अर्थी नव्हे.)

स्वाध्याय ८ वा (दशक ४ समास, ५ व ६ वर आधारित)

द. ४-४ : पादसेवन-भक्ती

ज्याच्या निकट संगतीमध्यें आपण राहतो त्याच्या देहाचा व मनाचा परिणाम आपल्या देहावर व मनावर घडतो असा जीवनाचा नियम आहे. उदा. नवऱ्याला मधुमेह असेल तर बायकोला मधुमेह जडतो. नवऱ्याला नाटकाची आवड असेल तर बायकोला हळूहळू नाटके आवडू लागतात. भक्तीच्या बाबतीत हा नियम शंभर टक्के लागू पडतो. ज्याला भक्ती हवी त्याने भक्ताची किंवा संताची संगत करावी. विवाहित कुलीन स्त्री जसा आपल्या पतीवर मनापासून आपलेपणा ठेवते तसा एखाद्या संतावर अत्यंत आपलेपणा ठेवणे म्हणजे त्याला सदगुरू मानणे होय. संत ओळखावा कसा ? ज्याचा आचार, विचार, उच्चार भगवंताच्या प्रेमाने भरून वाहातो तो संत होय. जागेपणी व झोपेत, सुखात व दुःखात, संपत्तीत व आपत्तीत, एकांतात व लोकांतात जो भगवंतापासून वेगळा राहातच नाही तो संत होय. एकीकडे भगवंताच्या दिव्य आनंदामध्ये डुंबत असलेला आणि दुसरीकडे प्राणीमात्राचा, विशेषतः मानवतेचा, असीम कळवळा असलेला तो संत होय. अमूर्त परमात्मस्वरूपाची अखंड धारणा+मानवतेचा, परमावधीचा विकास = श्रीसद्गुरू. अशा सद्गुरूपाशीं निर्लेप आपलेपणा ठेवावा, देह त्याच्या सेवेत गुंतवावा, आणि मन त्याच्याकडून येणाऱ्या सूचना ग्रहण करण्यास निरंतर तयार ठेवावे. या तीन गोष्टी एकत्र आल्या की पादसेवन-भक्ती घडते. पण जगाच्या व्यवहारात ही भक्ती साधणे मोठे कठिण असते. आधी खरा संत भेटला तर आपल्या मनाला पटून त्याच्यावर निष्ठा स्थिर होणे त्याहून कठिण. आणि संत भेटून त्याच्यावर निष्ठा बसली तरी ती अखेरपर्यंत निभावणे सर्वांत कठिण असते. परंतु पादसेवनभक्ती भाग्याने ज्याला साधली त्याची अवस्था हा हा म्हणता पालटते व तो तयार होऊन जातो. श्रीसद्गुरूवर चिकाटीने श्रद्धा ठेवून राहणे ही एक मनाची मोठी शक्तीच आहे.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण । आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ १ ॥
पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावें । सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥२॥
या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण । निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३ ॥
सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं । याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥४॥
सद्वस्तु दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचारु । परब्रह्माचा निर्धारु । अंतरीं बाणे ॥ ५ ॥
जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेही भासेना । संगत्यागेंविण येना । अनुभवासी ॥ ६ ॥
अनुभव घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे । हें अनुभवी यासीच भासे । येरा गंथागोवी ॥७॥ संगत्याग आणी निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण । सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान । हे सप्तहि येकरुप ॥ ८ ॥ याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें । सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ९ ॥ वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धांत । अनुभव अनुर्वाच्य धादांत । सत्य वस्तु ॥ १० ॥ बहुधा अनुभावाचीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें । चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गोप्य तें प्रगटे ॥ ११ ॥ प्रगट वसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे । भासाअभासाहून अनारिसे । गुरुगम्य-मार्ग ॥१२॥ मार्ग होये परी अंतरिक्ष । जेथें सर्वहीं पूर्वपक्ष ।

हृदयातच विश्रांती घ्यावी. अशा रीतीने आपण भगवंताचे कल्पनाचित्र रोज रंगविण्याचा अभ्यास केला तर मनाला सूक्ष्मात विहार करण्याची सवय लागते. ते अधिकाधिक अमूर्ताशी रमू लागते. या अभ्यासात प्रगती झाल्यास प्रतिभा जागी होणे सुलभ होऊन भगवंत माझ्याजवळ आहे; अगदी माझ्यामध्ये आहे ही भावना जिवंतपणे काम करू लागते. माणसाने चिकाटीने मानसपूजा मात्र चालू ठेवली पाहिजे. मानसपूजा चांगली झाली तर मनास मोठी प्रसन्नता वाटते हा भक्तांचा अनुभव ध्यानात ठेवावा.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ॥ १ ॥ पांचवी भक्ती तें आर्चन । आर्चन ह्मणिजे देवतार्चन । शास्त्रोक्त पूजाविधान । केले पाहिजे ॥२॥ नाना आसनें उपकरणें । वस्त्रें आळंकार भुषणें । मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नांव पांचवी भक्ती ॥३॥ देवब्राह्मणअग्नीपूजन । साधुसंतअतीतपूजन । इति महानुभावगाइत्रीपूजन । या नांव पांचवी भक्ती ॥४॥ धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्र लेप सत्पात्रपूजन । आपलें गृहींचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ५ ॥ सीळा सप्तांकित नवांकित । शालिग्राम शकलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्बदे ॥६॥ भैरव भगवती मल्लारी । मुंज्या नृसिंह बनशंकरी । नाग नाणी नानापरी । पंचायेत्नपूजा ॥ ७ ॥ गणेशशारदाविठ्ठलमूर्ती । रंगनाथजंगनाथ-तांडवमूर्ती । श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ८ ॥ मत्छकूर्मवऱ्हावमूर्ती । नृसिंह-वामनभार्गवमूर्ती । रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥९॥ केशवनारायणमाधवमूर्ती । गोविंदविष्णुमदसूदनमूर्ती । त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती । रुषीकेश पद्मनाभि ॥ १० ॥ दामोदर-संकर्षणवासुदेवमूर्ती । प्रद्युम्नअनुरधपुरुषोत्तममूर्ती । अधोक्षजनारसिंहअच्युतमूर्ती । जनार्दन आणि उपेंद्र ॥ ११ ॥ हरिहरांच्या अनंतमूर्ती । भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती । शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥१२॥ अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्ल-नारायेण । श्रीहरीनारायण आदिनारायण । शेषशाई परमात्मा ॥ १३ ॥ ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड असती । त्यांचें आर्चन करावें, भक्ती- । पांचवी ऐसी ॥१४॥ याहि वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम । उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावें ॥ १५ ॥ जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी । पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधर्में करावीं ॥ १६ ॥ नाना तीर्थक्षत्रांस जावें । तेथें त्या देवाचें पूजन करावें । नाना उपचारीं आर्चावें । परमेश्वरासी ॥ १७ ॥ पंचामृतें गंधाक्षतें । पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें । धूपदीप असंख्यातें । नीरांजनें कर्पुराचीं ॥ १८ ॥ नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर । नाना फळें तांबेलप्रकार । दक्षणा नाना आळंकार । दिव्यांबरें वनमाळा ॥१९॥ सिबिका छत्रें सुखासनें । माहि मेघडंब्रें सूर्यापानें । दिंड्या पताका निशाणें । टाळ घोळ मृदांग ॥ २० ॥ नाना वाद्यें नाना उत्साव । नाना भक्तसमुदाव । गाती हरिदास सद्भाव । लागला भगवंतीं ॥ २१ ॥ वापी कूप सरोवरें । नाना देवळयें सिखरें । राजांगणें मनोहरें । वृंदावनें भुयरीं ॥ २२ ॥ मठ मंढ्या धर्मशाळा । देवद्वारीं पडशाळा । नाना उपकर्णें नक्षत्रमाळा । नाना वस्त्रसामग्री ॥ २३ ॥ नाना पडदे मंडप चांदोवे । नाना रत्नघोष

लोंबती बरवे। नाना देवाळईं समर्पावे। हस्थि घोडे शक्कटें ॥ २४ ॥ आळंकार आणि आळंकारपात्रें। द्रव्य आणी द्रव्यपात्रें। अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रें। नाना प्रकारींचीं ॥ २५ ॥ वनें उपवनें पुष्पवाटिका। तापस्यांच्या पर्णकुटिका। ऐसी पूजा जगन्नायका। येथासांग समर्पावी ॥ २६ ॥ शुक शारिका मयोरें। बदकें चक्रवाकें चकोरें। कोकिळा चितळें सामरें। देवाळईं समर्पावीं ॥ २७ ॥ सुगंधमृगें आणी मार्जरें। गाई म्हैसी वृषभ वानरें। नाना पदार्थ आणी लेंकुरें। देवळाईं समर्पावी ॥ २८ ॥ काया वाचा आणी मनें। चित्तें वित्तें जीवें प्राणें। सद्भावें भगवंत आर्चनें। या नांव आर्चनभक्ती ॥ २९ ॥ ऐसेंचि सद्‌गुरूचें भजन-। करून, असावें अनन्य। या नांव भगवद्भजन। पांचवी भक्ती ॥ ३० ॥ ऐसी पूजा न घडे बरवी। तरी मानसपूजा करावी। मानसपूजा अगत्य व्हावी। परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥ मनें भगवंतास पूजावें। कल्पून सर्वहि समर्पावें। मानसपूजेचें जाणावें। लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥ जें जें आपणांस पाहिजे। तें तें कल्पून वाहिजे। येणें प्रकारें कीजे। मानसपूजा ॥ ३३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आर्चनभक्तिनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

द. ४-६ वंदनभक्ती

वंदन म्हणजे नमस्कार करणें. नमस्कार करणें हे चरणी लीन होण्याचे, शरण जाण्याचे चिन्ह आहे. देहाचा अभिमान मारण्यासाठी परमार्थाची सगळी साधने करायची असतात. नम्रता अंगी आली तर अभिमान फार क्षीण होतो. आणि साष्टांग नमस्कार घालण्याचा अभ्यास केला तर नम्रता सहज साध्य होते. म्हणून सर्व साधुसंत भगवंताला अगदी मनापासून साष्टांग नमस्कार घालतात. वंदनाची तात्त्विक चिकित्सा अशी की साधकाला प्रथम संतामध्ये विलसणारा अनंत शोधावा लागतो. आपल्याभोवती वावरणाऱ्या प्राणिमात्रांमध्ये भगवंत अंतर्यामीरूपाने वास करतो. हे जर खरे तर ज्या ज्या जीवाशी आपला संबंध येईल त्या त्या जीवाच्या अवगुणाकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या गुणांनाच तेवढे पाहण्याची कला आपल्याला शिकली पाहिजे. ही कला साध्य झाली की त्या गुणांचे अधिष्ठान असणारा भगवंत आपोआप मनाला भासायला लागतो. मग या प्राण्याला नमस्कार करताना त्यांच्या बाह्यांगाला ते वंदन नसून त्याच्या अंतरंगातील अनंताला ते असते. अशी दृष्टी प्राप्त झाल्यावर जगात जिकडेतिकडे भगवंताचा खेळ चालला आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. स्वतः आपण त्या खेळामधील एक पात्र आहोत ही मनोमन खात्री पटते. देहाभिमान गलित होऊन तो सर्वांशी अगदी लीनपणाने, समरसपणाने वागतो. वंदनभक्ती ज्याला साधते त्याच्या जीवनात एवढा मोठा चमत्कार घडून येतो. म्हणून या समासात नमस्कारासारखे अप्रतिम परमार्थसाधन नाही असा आपला स्वच्छ निर्णय श्री समर्थांनी दिला आहे.

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण। पांचवे भक्तीचें लक्षण। आतां ऐका सावधान। साहावी भक्ती ॥ १ ॥ साहावी भक्ती तें वंदन। करावें देवास नमन। संत साधु आणी सज्जन। नमस्कारीत जावे। २॥ सूर्यासि करावे नमस्कार। देवासी करावे नमस्कार। सद्‌गुरूस करावे नमस्कार। साष्टांग भावें ॥३॥ साष्टांग नमस्कारास अधिकारु। नानाप्रतिमा देव गुरु। अन्यत्र नमनाचा विचारु। अधिकारें

करावा ॥ ४ ॥ छपन्न कोटी वसुमती-। मधें विष्णूमूर्ती असती । तयांस नमस्कार प्रीतीं । साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥ पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती । यांच्या दर्शनें दोष जाती । तैसाचि नमावा मारुती । नित्य नेमें विशेषं ॥ ६ ॥ श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा । एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्येनेमे विशेषतः ॥ १ ॥ भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी । महानुभाव तापसी योगी । सत्पात्रें देखोनि वेगीं । नमस्कार घालावें ॥ ७ ॥ वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ । पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन । याज्ञिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥ ८ ॥ जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्‌गुरूचें अधिष्ठान । याकरणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥ ९ ॥ गणेश शारदा नाना शक्ती । हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥ १० ॥ सर्व देवांस नमस्कारिलें । ते येका भगवंतास पावलें । येदर्थी येक वचन बोलिलें-। आहे, तें ऐका ॥ ११ ॥
॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति । १ ॥
याकारणें सर्व देवांसी । नमस्कारावें अत्यादरेंसीं । अधिष्ठान मानितां, देवांसी-। परम सौख्य वाटे ॥ १२ ॥ देव देवाचीं अधिष्ठानें । सत्पात्रें सद्‌गुरूचीं स्थानें । याकारणें नमस्कार करणें । उभय मार्गी ॥ १३ ॥ नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे । नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्पात्रासीं ॥ १४ ॥ नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्ष्मती । नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ॥ १५ ॥ सिसापरता नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड । याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ॥ १६ ॥ नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे । नमस्कारे गुरुदेव वोळे । साधकांवरी ॥ १७ ॥ निशेष करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर । आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥ १८ ॥ नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण । नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुऱ्हावे ॥ १९ ॥ परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला । तरी तो अन्याये क्ष्मा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥ २० ॥ याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें । नमस्कारें प्राणीयातें । सद्‌बुद्धि लागे ॥ २१ ॥ नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगें । नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥ नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥ साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली । सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥ याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें वोळती वरिष्ठ । येथे सांगितली पष्ट । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोध गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

दासबोध परिचय प्रश्नपत्रिका ८ वी

(दासबोध द. ४ स. ४, ५ आणि ६ वर आधारित)

प्र. १. पुढील अर्थाचा ओवीचरण ज्यात आहे, त्या पूर्ण लिहा.

१) साधकाने श्रद्धापूर्वक अभिवादन केले की त्याच्या हिताची चिंता साधूला लागते.

२) पूजासाहित्य आपणापाशी आहे असे मनाने कल्पून ते भगवंताच्या अर्पण करावे.

३) शास्त्र, गुरु आणि आत्मप्रचिती या त्रिविध कसोट्या लावन आपण तेच ब्रह्म व्हावे.

४) राने, बागा, तापसी लोकांसाठी पर्णकुटिका निर्माण करणे ही जगन्नायकाची पूजा त्याला अर्पण करावी.

प्र. २. वंदनभक्ती समासामध्ये हिंदुधर्माची विशेषता जी सहिष्णवृत्ती, तिची शिकवण कशाप्रकारे व्यक्त झाली आहे ते सांगा.

प्र. ३. सद्गुरुचरणी अनन्यभाव असावा हे समर्थांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे, ते का ?

प्र. ४ "नमस्कार महती" संबंधात समर्थांनी काय म्हटले आहे ?

प्र. ५ खालील विधाने चूक की बरोबर ते स्पष्टीकरणासह लिहा.

१) नमस्कार आणि साष्टांग नमस्कार यात तारतम्य बाळगावे.

२) अर्चनभक्ती म्हटली की पूजासाहित्य प्रत्यक्ष रूपात हवेच.

३) आपले दैवत विशिष्ट असताना कोणत्याही देवाला नमस्कार करणे हा ढोंगीपणा आहे.

स्वाध्याय ९ वा (द. ८ स. ६ वर आधारित)

द. ८-६ : दुश्चीतनिरूपण

परमार्थामधील एका खोल प्रश्नाला हा समास वाहिलेला आहे. तो प्रश्न असा : ब्रह्मदर्शन होण्यास सत्समागम अत्यंत अवश्य आहे यात शंका नाही. पण सत्समागम लाभला तर किती ब्रह्मदर्शन होते ? प्रश्न उत्पन्न होण्याचे कारण हे की, पुष्कळांना संतसंगती लाभते, ती बराच काळ टिकते. असे असून फारच थोड्या पुरुषांना ब्रह्मदर्शन घडते. याचे कारण श्रीसमर्थांनी या समासात फारच स्पष्टपणे सांगितले आहे. जगामध्ये समता जर कोठे आढळत असेल तर ती भक्त संतांपाशीच आढळते, आपण भोगीत असलेला ब्रह्मानंद प्रत्येक संत अगदी मुक्त हस्ताने उधळत असतो. तो घेण्याला आणि घेऊन पचविण्याची ताकत येण्याला जी मनाची तयारी लागते ती फारच थोड्या माणसांमध्ये दिसते. म्हणून सत्समागम घडून देखील ब्रह्मदर्शनाचा सोहळा सगळ्यांना भोगता या नाही. ती तयारी कोणती याबद्दल बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये याज्ञवल्क्य जनकराजाला सांगतो की, "तस्मात् एवंविद् शान्तः दान्तः उपरतः तितिक्षुः समाहितः भूत्वा आत्मनि एव आत्मानं पश्यति" अर्थ = म्हणून आत्मा कसा आहे हे समजून जो मनाने शान्त होतो, जो इंद्रिय-संयमन करतो, जो अंतर्मुख होतो, जो सहनशील बनतो जो एकाग्रचित्त होतो, त्यास स्वतःच्या अंतर्यामी आत्मदर्शन होते." अर्थात् ब्रह्मदर्शन घडण्यास माणूस मोठा एकाग्रचित्त आणि प्रयत्नशील असायला पाहिजे. जो एकाग्रचित्त नसतो तो व्यग्रचित्त असतो. व्यग्रचित्ताला श्री समर्थ दुश्चितपणा असे नाव वापरतात. जो प्रयत्नशील नसतो तो आळशी असतो. आळशीपणाला श्री समर्थ आळस म्हणतात. दुश्चितपणा आणि आळस यामध्ये निद्रेची भर घालून श्री समर्थांनी भ्रष्ट करणारी त्रयी वर्णन केली आहे तात्पर्य, परमार्थी माणूस एकाग्र अवधान असणारा, इंद्रियांना सदैव ताब्यात ठेवणारा आणि आळस व निद्रा यांच्यापासून दूर असणारा असा पाहिजे. या गुणांनी संपन्न माणूस सत्ससागमात राहिला तर पाहता पाहाता तयार होतो, त्याची बुद्धी अत्यंत सूक्ष्म बनते व ती एकाग्र झाली की मायेचा पडदा फाडून स्वस्वरूपाशी तदाकार होते.

॥ श्रीराम ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी। सत्संगाची महिमा कैसी। मोक्ष लाभे कितां दिवसीं। हें मज निरोपावें ॥ १ ॥ धरितां साधूची संगती। कितां दिवसां होते मुक्ती। हा निश्चय कृपामूर्ती।

मज दीनास करावा ॥ २ ॥ मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं । दुश्चीतपणें हानी । होतसे ॥ ३ ॥ सुचितपणें दुश्चीत । मन होतें अकस्मात । त्यास करावें निवांत । कोणे परी ॥ ४ ॥ मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडी । सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ५ ॥ अर्थप्रमेय ग्रंथांतरीं । शोधून घ्यावें अभ्यांतरीं । दुश्चीतपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥ ६ ॥ अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ७ ॥ येथें श्रोते मानितील सीण । आम्हांस केलें पाषाण । तरी पाषाणाचें लक्षण । सावध ऐका ॥ ८ ॥ वांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला । दुसरे वेळेसी पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥ ९ ॥ टांकीनें खपली फोडली । ते मागुती नाहीं जडली । मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हां लागे ॥ १० ॥ सांगतां अवगुण गेला । पुन्हां मागुता जडला । याकारणें माहांभला । पाषाणगोटा ॥ ११ ॥ ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा । पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥ १२ ॥ कोटिगुणें कैसा पाषाण । त्याचेंहि ऐका लक्षण । श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होउनी ॥ १३ ॥ माणीक मोतीं प्रवाळ । पाचि वैडूर्य वज्रनीळ । गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥ १४ ॥ याहि वेगळे बहुत । सूर्यकांत सोमकांत । नाना मोहरे सप्रचित । औषधाकारणें ॥ १५ ॥ याहि वेगळे पाषाण भले । नाना तीर्थीं जे लागले । वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमूर्ती ॥ १६ ॥ याचा पाहातां विचार । पाषाणऐसें नाहीं सार । मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥ १७ ॥ तरी तो ऐसा नव्हे पाषाण । जो अपवित्र निःकारण । तयासारिखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥ १८ ॥ आतां असो हें बोलणें । घात होतो दुश्चीतपणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ १९ ॥ दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतचपणें चिंता वसे । दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहातां ॥ २० ॥ दुश्चीतपणें शत्रुजिणें । दुश्चीतपणें जन्ममरणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होये ॥ २१ ॥ दुश्चीतपणें नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन । दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥ २२ ॥ दुश्चीतपणें नव्हे निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो । दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥ २३ ॥ दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण । दुश्चीतपणें निरूपण । हातीचें जाये ॥ २४ ॥ दुश्चीत बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे । चंचळ चक्रीं पडिलें असें । मानस तयाचें ॥ २५ ॥ वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुकें आणी बधिर । तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणियांचा ॥ २६ ॥ सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना । ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥ २७ ॥ ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैंचा त्यासी । जयाचे जिवीं अहर्निशी । आळस वसे ॥ २८ ॥ दुश्चीतपणापासूनि सुटला । तरी तो सवेंच आळस आला । आळसाहाती प्राणीयांला । उसंतचि नाहीं आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार । आळसें नव्हे पाठांतर । कांहीं केल्या ॥ ३० ॥ आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण । आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ॥ ३१ ॥ आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला । आळसें आळस वाढला । असंभाव्य ॥ ३२ ॥ आळसें गेली धारणा धृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती । आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ॥ ३३ ॥ आळसें निद्रा वाढली ॥ आळसें वासना विस्तारली । आळसें सुन्याकार

जाली । सद्‌बुद्धि निश्चयाची ॥३४॥ दुश्चितपणासवें आळस । आळसें निद्राविळास । निद्राविळासे केवळ नास । आयुष्याचा ॥३५॥ निद्रा आळस दुश्चीतपण । हेंचि मूर्खाचें लक्षण । येणेकरितां निरूपण । उमजेचिना ॥ ३६ ॥ हें तिन्हीं लक्षणें जेथें । विवेक कैंचा असेल तेथें । अज्ञानास यापरतें । सुखचि नाहीं ॥ ३७ ॥ क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस आला । आळस येतां निजेला । सावकास ॥ ३८ ॥ निजोन उठतांच दुश्चीत । कदा नाहीं सावचित । तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ॥ ३९ ॥ मर्कटपासीं दिल्हें रत्न । पिशाच्याँहातीं निधान । दुश्चीतापुढें निरूपण । तयापरी होये ॥४०॥ आतां असो हे उपपत्ती । आशंकेची कोण गती । कितां दिवसा होते मुक्ती । सज्जनाचेनि संगें ॥ ४१ ॥ ऐका याचें प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें निरोत्तर । संतसंगाचा विचार । ऐसा असे ॥ ४२ ॥ लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला । गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥ ४३ ॥ सावध साक्षपी आणी दक्ष । तयास तत्काळाचि मोक्ष । इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ॥ ४४ ॥ येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावंतां नलगे वेळ । अनन्यास तत्काळ । मोक्ष लाभे ॥४५॥ प्रज्ञावंत आणी अनन्य । तयास नलगे येक क्षण । अनन्य भावार्थेंविण । प्रज्ञा खोटी ॥४६॥ प्रज्ञेविण अर्थ न कळे । विश्वासेंविण वस्तु ना कळे । प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥४७॥ देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तुप्राप्ती । सत्संगें सद्‌गती । विलंबचि नाहीं ॥ ४८ ॥ सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास । तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥ ४९ ॥ इतर भाविक साबडे । तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे । साधुसंगें तत्काळ, उडे । विवेकदृष्टी ॥५०॥ परी तें साधन मोडूं नये । निरूपणाचा उपाये । निरुपणें लागे सोय ॥ सर्वत्रांसी ॥५१॥ आतां मोक्ष आहे कैसा । कैसी स्वरूपाची दशा । त्याचे प्राप्तीचा भर्वसा । सत्संगें केवी ॥ ५२ ॥ ऐसें निरूपण प्रांजळ । पुढें बोलिलें असे सकळ । श्रोतीं होऊनियां निश्चळ । अवधान द्यावें ॥५३॥ अवगुण त्यागावयाकारणें। न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें । श्रोती कोप न धरणें । ऐसिया वचनाचा ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दुश्चीतनिरूपणनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

* * *

दासबोध परिचय प्रश्नप्रत्रिका ९ वी

(दासबोध द. ८ स. ६ वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या पूर्ण लिहा.

१) दुश्चितपणाच्या सोबतीला आळस असेल तर माणसाच्या निद्राविलासाला काय तोटा !

२) दुश्चित माणसाचा संसार एखाद्या वेड्या पिसाटाच्या संसारासारखा किंवा आंधळया, मुक्या, बहिऱ्या माणसासारखा होतो.

३) जो सावध, यत्नशील आणि दक्ष असेल त्याला मोक्षश्री सहजपणे प्राप्त होते.

प्र. २ दुश्चितपणाच्या प्रभावामुळे प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही आघाड्यांवर होणाऱ्या हानीची कल्पना देणारे तुमच्या दृष्टीने महत्त्वाचे चार मुद्दे सांगा.

प्र. ३ संदर्भासहित स्पष्टीकरण करा.
१) लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला ॥
२) दुश्चीत बैसलासि दिसे । परी तो असतचि नसे ॥

प्र ४ आळसाला उसंत नाही या एरव्ही विरोधाभासारख्या वाटणाऱ्या गोष्टीतील सत्य समर्थांनी कसें उकलून दाखविले आहे ?

प्र. ५ अर्थांतर न पाहाता नुसतेच श्रवण करणाऱ्यांना समर्थांनी प्रथम कशाची उपमा दिली आहे ? ती उपमासुद्धा कमी पडते हे त्यांनीच कसे दाखवून दिले आहे ?

स्वाध्याय १० वा: (द. ११-५ व द. १९-९ वर आधारित)

द. ११-५. राजकारणनिरूपण

या समासाचे नाव आहे राजकारणनिरूपण. राजकारण हा शब्द श्रीसमर्थ कोणत्या अर्थाने वापरतात ते सांगणे अवश्य आहे. लोकसंग्रह करणाऱ्या पुरुषाचा समाजाच्या सर्व अंगांशी संबंध येतो. त्यातल्या त्यात आपल्या देशामध्यें धर्माला आणि अध्यात्माला विशेष मान असल्यामुळे लोकसंग्रही पुरुषाचा साधुसंत, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था आणि अर्थसंस्था यांच्याशी अधिक निकट संबंध येतो. तेव्हा काय आणि आता काय आपल्या देशातील राजकीय पुढाऱ्यांना, मुत्सद्यांना आणि मोठ्या सेनानींना इतकेच नव्हे, तर थोर क्रांतिकारकांना सुद्धा साधुसंतांच्या पाठिंब्याची व आशीर्वादाची गरज भासते, अर्थात एखादा राजकीय पुढारी किंवा मोठा सेनानी एखाद्या साधूकडे वारंवार जाऊ लागला म्हणजे शासनाचे लक्ष त्या साधूकडे आपोआप जाते. विशेषतः राजा परका असेल तर त्या साधूला राजकीय उपसर्ग सोसण्याची पाळी येणे अशक्य नसते. श्रीसमर्थांच्या काळी राजकीय सत्ता परकी होती. राजे व राजकीय अधिकारी असहिष्णू, क्रूर व अडाणी होते. त्यांच्याशी झुंज देणाऱ्या लोकसंग्रही पुरुषांना श्रीसमर्थांचा पूर्ण पाठिंबा होता. अशा पुरुषांनी कसे वागावे ते सांगताना श्रीसमर्थ राजकारण हा शब्द वापरतात. लोकसंग्रह करण्यास, समाजाचे पुढारीपण गाजविण्यास लागणारे व्यवहारचातुर्य म्हणजे राजकारण होय. राजकीय हालचाल या पुढारीपणाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. समाजातील निःस्वार्थी व चतुर पुरुषांना श्रीसमर्थांनी प्रेरणा दिली आणि लोकसंग्रह कसा करावा, हे समजावून दिले. त्यापैकी जे राजकारणी बनले त्यांना राजनीतीचा उपदेश करावा लागला. त्यामधील काही भाग दासबोधामध्ये आला आहे.

॥ श्रीराम ॥

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें । विवरलेंचि विवरावें । पुन्हां निरूपण ॥१॥ तैसें आम्हांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडिलें । कां जें विघडलेंचि, घडलें- । पाहिजे समाधान ॥२॥ अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥३॥ मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषईं ॥४॥ चौथा अत्यंत साक्षप । फेडावे नाना आक्षप । अन्याये थोर अथवा अल्प । क्ष्मा करीत जावे ॥५॥ जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर । नीतिन्यायासी अंतर । पडोंच नेदावें ॥६॥ संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा । प्रपंचहि सांवरावा । येथानशक्त्या ॥७॥ प्रपंचसमयो वोळखावा । धीर बहुत असावा । संमंध पडों नेदावा । अति परी तयाचा ॥८॥ उपाधीसी

विस्तारावें। उपार्धांत न संपडावें। नीचत्व पहिलेंच घ्यावें। आणि मूर्खपण ॥९॥ दोष देखोन झांकावे। अवगुण अखंड न बोलावे। दुर्जन सांपडोन सोडावे। परोपकार करूनी ॥१०॥ तऱ्हे भरोंच नये। सुचावे नाना उपाये। नव्हे तेंचि करावें कार्ये। दीर्घ प्रेत्नें ॥११॥ फड नासोंचि नेदावा। पडिला प्रसंग सांवरावा। अतिवाद न करावा। कोणीयेकासी ॥१२॥ दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें। बहुतांचें बहुत सोसावें। न सोसे तरी, जावें- । दिगांतराप्रती ॥१३॥ दुःख दुसऱ्याचें जाणावें। ऐकोन तरी वांटून घ्यावें। बरें वाईट सोसावें। समुदायाचें ॥१४॥ अपार असावें पाठांतर। सन्निधचि असावा विचार। सदा सर्वदा तत्पर। परोपकारासी ॥१५॥ शांति करून करवावी। तऱ्हे सांडून सांडवावी। क्रिया करूनी करवावी। बहुतांकरवी ॥१६॥ करणें असेल अपाये। तरी बोलोन दाखऊं नये। परस्परेंचि प्रत्यये। प्रचितीस आणावा ॥१७॥ जो बहुतांचें सोसीना। त्यास बहुत लोक मिळेना। बहुत सोसितां, उरेना- । महत्व आपुलें ॥१८॥ राजकारण बहुत करावें। परंतु कळोंच नेदावें। परपीडेवरी नसावें। अंतःकरण ॥१९॥ लोक पारखून सांडावे। राजकारणें अभिमान झाडावे। पुन्हा मेळवून घ्यावें। दुरील दोरें ॥२०॥ हिरवटासी दुरी धरावें। कचरटासी न बोलावें। समंध पडतां, सोडून जावें- । येकीकडे ॥२१॥ ऐसें असो राजकारण। सांगतां तें असाधारण। सुचित अस्तां अंतःकरण। राजकारण जाणे ॥२२॥ वृक्षींरूढासी उचलावें। युद्धकर्त्यास ढकलून द्यावें। कारबाराचें सांगावें। आंग कैसें ॥२३॥ पाहतां तरी सांपडेना। कीर्ति करूं तरी राहेना। आलें वैभव अभिळासीना। कांहीं केल्या ॥२४॥ येकांची पाठी राखणें। येकांस देखों न सकणें। ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें चातुर्याचीं ॥२५॥ न्याय बोलतांहि मानेना। हित तेंचि न ये मना। येथें कांहींच चालेना। त्यागेंविण ॥२६॥ श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें। म्हणोन बोलिलेंचि बोलिलें। न्यूनपूर्ण क्ष्मा केलें। पाहिजे श्रोतीं ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

द. १९: स–९ : राजकारणनिरूपण

जगामध्ये अनेक कला आहेत, त्यांचे दोन विभाग करता येतात. (पहिला विभाग) निर्जीव पदार्थ हाताशी धरायचा, त्यावर आपल्या कलेचा संस्कार करायचा आणि त्यातून सुंदर कलाकृती निर्माण करायची. उदा., एखादा शिल्पकार एक मोठा ओबडधोबड काळा पाषाण घेतो, त्यावर आपल्या हत्याराचे आघात करतो आणि काही दिवसांनी त्या पाषाणामधून पांडुरंगाची मनोहर मूर्ती साकार करतो. (दुसरा विभाग) सजीव प्राणी हाताशी धरायचा, त्याच्या मनावर आपल्याला हवे ते आणि हवे तसे संस्कार करायचे आणि त्याच्या मनात व शरीराच्या वागणुकीत कौतुक निर्माण करतील असे बदल घडवून आणायचे. प्राण्यांपैकी हत्ती, घोडे, कुत्री, मांजरे, माकडे, अस्वले आणि वाघ व सिंह हे हिंस्र पशूदेखील आपल्या हाताखाली वागवणे सोपे नसले तरी कांही कठीण नाही, पण आपल्यासारखीच विचारशक्तीने संपन्न असलेली माणसे आपल्याला हवी तशी वागवून आपल्या व त्यांच्या जीवनात खेळाचा आनंद निर्माण करणे, हे मात्र अतिशय कठीण आहे. समाजामधील भिन्न प्रकृतीची, भिन्न पातळीवरची आणि भिन्न आवाक्याची माणसे एकत्र गोळा करून प्रत्येकाकडून काहीतरी कार्य करून घेण्याच्या कलेला श्रीसमर्थ राजकारण असे नाव

देतात. अशा अर्थाचे राजकारण हा या समासाचा विषय आहे. श्रीसमर्थ सांगतात की, जो ज्ञानी आहे, अगदी निष्काम आहे, तसेच जो आलिप्त वृत्तीचा आहे, त्याला जर समूहजीवनाची हौस असेल, तर त्याने लोकसमुदाय बनवावा. प्रथम एकांतामध्ये बसून कोणते कार्य करायचे, त्याची योजना आखावी. जनतेमध्ये उपासना खूप वाढवावी. नष्टाला नष्ट म्हणून हिणवू नये, वाचाळाला वाचाळ म्हणू नये. दुर्जनाला आपलासा करून सन्मार्गाला लावावा. चोरालाच भांडारावर मुख्य नेमावे. कांही ठिकाणी परस्पर काट्याने काटा काढावा, पण आपण अलिप्त राहावे. आपण स्वतः कष्ट करावे व इतरांना कष्ट करण्यास शिकवावे. जशास तसा भेटवून प्रकरणे निकालात काढावीत. समाजामधील गुंडगिरी साफ मोडून काढावी. अशा रीतीने मोठ्या धूर्तपणाने राजकारण करावे; परंतु आपण मात्र सर्वांतून अलिप्तपणे अलग राहावे.

॥ श्रीराम ॥

**ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा ह्व्यास । तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥१॥
जेथें तजवीजा कळती । अखंड चाळणा निघती । प्राणीमात्रांची स्थिती गती । कळों येते ॥२॥
जरी हा चाळणाचि करीना । तरी कांहींच उमजेना । हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर॥३॥
येक मिरासी साधिती । येक सीध्या गवांविती । व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥
जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें । कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजाचि येणें ॥ ५ ॥
अखंड राहातां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा घडते । याकारणें विश्रांती ते । घेतां नये ॥ ६ ॥
आळसें आळस केला । तरी मग कारबाराचि बुडाला । अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७ ॥
उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें । अवकाश कैंचा, कृत्रिमें-। करावयासी ॥ ८ ॥
चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा । गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ॥ ९ ॥
या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहुंकडे ॥१०॥
नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी बाचाळ आणावे । आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥११॥ काटीने कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी । कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥ १२ ॥ न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळाचि होतें । गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें नव्हे ॥१३॥ ऐकोनी आवडी लागावी । देखोनि बळकटाचि व्हावी । सलगीनें आपली पदवी । सेवकांमधें ॥१४॥ कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मागें पडतें। याकारणें ढिलेपण तें । असोंचि नये ॥ १५ ॥ जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो आपणाचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १६ ॥ अवघ्यास अवघें कळलें । तेव्हा तें रितें पडिलें । याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥१७॥ मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें । कित्तेक खलक उगवावें । राजकारणामधें ॥१८॥ बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे । दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १९ ॥ ग्रामण्य वर्मीं सांपडावें । रगडून पीठाचि करावें । करूनि मागुती सांवरावें । बुडऊं नये ॥२०॥ खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें । तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ॥ २१ ॥ समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकटा । मठ करुनी, ताठा- । धरूं नये ॥ २२ ॥ दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते**

प्रगट न करावे। सज्जानापरीस आळवावें। महत्त्व देउनी ॥२३॥ जनामधें दुर्जन प्रगट। तरी मग अखंड खटखट। याकारणें ते वाट। बुझून टाकावी ॥ २४ ॥ गनीमाच्या देखतां फौजा। रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा। ऐसा पाहिजे कीं राजा। कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥ तयास देखतां दुर्जन धाके। बैसवी प्रचीतीचे तडाखे। बंड पाषांडाचे वाखे। सहजचि होती ॥ २६ ॥ हे धूर्तपणाचीं कामें। राजकारण करावें नेमें। ढिलेपणाच्या संभ्रमें। जाऊं नये ॥ २७ ॥ कोठेंच पडेना दृष्टीं। ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी। वाग्विळासें सकळ सृष्टी। वेधिली तेणें ॥२८॥ हुंब्यासीं हुंबा लाऊन द्यावा। टोणप्यास टोणपा आणावा। लौंदास पुढें उभा करावा। दुसरा लौंद ॥ २९ ॥ धटासी आणावा धट। उत्धटासी पाहिजे उत्धट। खटनटासी खटनट। अगत्य करी ॥ ३० ॥ जैशास तैसा जेव्हां भेटे। तेव्हां मज्यालसी थाटे। इतुकें होतें परी धनी कोठें। दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १० वी

(दासबोध द. ११ स. ५ आणि द. १९ स. ९ वर आधारित)

प्र. १ समर्थांच्या जीवनाविषयक चतुःसूत्रीमधील राजकारणाचा क्रम सांगणारी ओवी लिहा.

प्र. २ दासबोधातील ओव्यांचे आधारेच, राजकारण कसे असावे आणि कसे नसावे ते स्पष्ट करा.

प्र. ३ समुदायाच्या हव्यासासाठी एकांतसेवन आवश्यक असते, हे प्रमेय समर्थांनी कसे मांडले आहे ?

प्र. ४ "येक मिरासी साधिती। येक सीध्या गवाविती। व्यापकपणाची स्थिती। ऐसी आहे"-- या ओवीचा अर्थ पाच ओळीत स्पष्ट करा.

प्र. ५ समर्थ रामदास हे केवळ भक्तिमार्गी संत होते की राजकारणी महंत होते ? की या दोहोंपेक्षा वेगळेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते ? आपणास या संबंधात काय वाटते, ते लिहा.

स्वाध्याय ११ वा (द. १८–७ आणि १८–८ वर आधारित)

द. १८–७ : जनस्वभावनिरूपण

सामान्य माणूस अत्यंत स्वार्थी असतो. देवदेखील त्याला आपल्या स्वार्थासाठी हवा असतो. माणसाचा स्वभाव असा की, त्याला कष्ट करायला नकोत, पण त्याचे फळ तेवढे हवे. या कर्मभूमीचा नियम असा आहे की, येथे कष्टावाचून फळ मिळत नाही. ज्यांनी सपाटून कष्ट केले व जे विवेकाने वागले, तेच भाग्य भोगून गेले. प्रपंचात व परमार्थात दोन्हीकडे विवेक सारखा आहे. देवाचे कर्तेपण खरे कसे आहे, ते विवेकाने नीट समजून घ्यावे. ज्या माणसात विचार नाही, त्याच्यामध्ये काही अर्थ नाही. विचाराने प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधता येतात. विवेकाने देवाची प्राप्ती होते.

॥ श्रीराम ॥

जनाचा लालची स्वभाव। आरंभीच ह्मणती देव। ह्मणिजे मला कांहीं देव। ऐसी वासना ॥१॥ कांहींच भक्ती केली नस्तां। आणी इछिती प्रसन्नता। जैसें कांहीच सेवा न करितां। स्वामीस

मागती ॥ २ ॥ कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं। केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ ३ ॥ आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें । कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ ४ ॥ आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती । आधीं आळसें सुखावती । त्यासीं पुढें दुःख ॥५॥ येहलोक अथवा परलोक । दोहिंकडे सारिखाचि विवेक । दीर्घसूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥ मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती । दीर्घसूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥७॥ येहलोकींचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ । संचितेंविण वेर्थ । जीत मेलें ॥ ८ ॥ येकदां मेल्यानें सुटेना । पुन्हां जन्मोजन्मीं यातना । आपणांस मारी, वांचविना- । तो आत्महत्यारा ॥ ९ ॥ प्रतिजन्मीं आत्मघात । कोणें करावें गणीत । याकारणें जन्ममृत्य । केंवी चुके ॥ १० ॥ देव सकळ कांहीं करितो । ऐसें प्राणिमात्र बोलतो । त्याचे भेटींचा लाभ तो । अकस्मात जाला ॥११॥ विवेकाचा लाभ घडे । जेणें परमात्मा ठाईं पडे । विवेक पाहातां सांपडे । विवेकी जनीं ॥ १२ ॥ देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक । त्या अनेकांस येक । म्हणों नये की ॥ १३ ॥ देवाचें कर्तृत्व आणि देव। कळला पाहिजे अभिप्राय । कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ॥ १४ ॥ उगेच बोलती मूर्खपणें। शाहाणपण वाढायाकारणें । तृप्तिलागीं उपाय करणें। ऐसें जालें ॥१५॥ जेहिं उदंड कष्ट केले। ते भाग्य भोगून ठेले । येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १६ ॥ करंट्याचें करंट लक्षण। समजोन जाती विचक्षण । भल्याचें उत्तम लक्षण । करंट्यास कळेना ॥ १७ ॥ त्याची पैसावली कुबुद्धी । तेथें कैंची असेल शुद्धी । कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥ १८ ॥ मनुष्यशुद्धीस सांडावें । त्याचें काये खरें मानावें । जेथें विचाराच्या नांवें । सुन्याकार ॥ १९ ॥ विचारें यहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक । विचारें नित्यानित्यविवेक । पाहिला पाहिजे ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जनस्वभावनिरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

* * *

द. १८-८ : अंतर्देवनिरूपण

देव शोधायला जावे तर देवाचा पत्ता लागत नाही. क्षेत्रातील देव झाले, प्रतिमा झाल्या, अवतार झाले. या सर्वांवर एका अंतरात्म्याची सत्ता चालते. तोच खरा कर्ता व भोक्ता आहे. विचाराने त्याचा शोध घ्यावा. माणसाच्या अंतर्यामी जी शुद्ध जाणीव असते, तोच खरा देव होय. तीर्थामध्ये अखेर धोंडापाणीच असते. देव सत्संगात सापडतो. आपल्या अंतरंगाचा वेध घेणारा माणूस असावा. आपण आपले अंतरंग शोधीत जावे. आकार असलेले दृश्य सारे नाशवंत आहे, हे समजून मनाने ते बाजूला सारावे. त्याच्या पलीकडे परब्रह्म आहे. तेथे भ्रम नाही, कर्म नाही, मीपण नाही. कर्माच्या कचाट्यातून सुटून जगदांतरी भरलेला देव शोधावा व अनुभवावा. सगुणाची उपासना करावी म्हणजे त्याने मीपणा नाहीसा होतो. हाच संगत्याग होय. मीपणा त्यागून परमेश्वरी अनुसंधान लावावे. अशा रीतीने सगुणाच्या उपासनेने निर्गुण ब्रह्म सापडते. आपण स्वतः पावन होऊन जगाचा उद्धार करावा.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निराकार निश्चळ। आत्म्यास विकार चंचळ। तयास म्हणती सकळ। देव ऐसें ॥ १ ॥
देवाचा ठावचि लागेना। येक देव नेमस्त कळेना। बहुत देवीं अनुमानेना। येक देव ॥ २ ॥
म्हणोनी विचार असावा। विचारें देव शोधावा। बहुत देवांचा गोवा। पडोंचि नये ॥ ३ ॥
देव क्षत्रीं पाहिला। त्यासारिखा धातूवा केला। पृथ्वीमधें दंडक चालिला। येणें रीती ॥४॥
नाना प्रतिमादेवांचें मूळ। तो हा क्षत्रदेवचि केवळ। नाना क्षत्रें भूमंडळ। शोधून पाहावें ॥५॥
क्षत्रदेव पाषाणाचा। विचार पाहातां तयाचा। तंत लागला मुळाचा। अवताराकडे ॥ ६ ॥
अवतारी देव संपले। देहे धरुनी वर्तोन गेले। त्याहून थोर अनुमानले। ब्रह्मा विष्णु महेश ॥७॥
त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता। तो अंतरात्माचि पाहतां। कर्ता भोक्ता तत्वतां। प्रतक्ष आहे ॥८॥
युगानयुगें तिन्हीं लोक। येकचि चालवी अनेक। हा निश्चयाचा विवेक। वेदशास्त्रीं पाहावा ॥९॥
आत्मा वर्तवितो शरीर। तोचि देव उत्तरोत्तर। जाणीवरूपें कळिवर। विवेक वर्तवी ॥१०॥
तो अंतर्देव चुकती। धांवा घेऊन तीर्था जाती। प्राणी बापुडे कष्टती। देवास नेणतां ॥११॥
मग विचारिती अंतःकर्णीं। जेथें तेथें धोंडा पाणी। उगेंचि वणवण हिंडोनी। काये होतें ॥१२॥
ऐसा ज्यासी विचार कळला। तेणें सत्संग धरिला। सत्संगें देव सांपडला। बहुत जनांसी ॥१३॥
ऐसीं हे विवेकाची कामें। विवेकी जाणतील नेमें। अविवेकी भुलले भ्रमें। त्यांस हें कळेना ॥१४॥
अंतरवेधी अंतर जाणे। बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें। म्हणोन विवेकी शाहाणे। अंतर शोधिती ॥१५॥
विवेकेंविण जो भाव। तो भावचि अभाव। मूर्खस्य प्रतिमा देव। ऐसें वचन ॥१६॥
पाहात समजत सेवटा गेला। तोचि विवेकी भला। तत्वें सांडुनी पावला-। निरंजनीं ॥१७॥
आरे जें आकारासी येतें। तें अवघेंच नासोन जातें। मग गल्बल्यावेगळें तें। परब्रह्म जाणावें ॥१८॥
चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म। परब्रह्मीं नाहीं भ्रम। प्रत्ययज्ञानें निभ्रम। होइजेतें ॥१९॥
प्रचीतीविण जें केलें। तें तें अवघें वेर्थ गेलें। प्राणी कष्टाकष्टींचि मेले। कर्मकचाटें ॥२०॥
कर्मावेगळें न व्हावें। तरी देवास कासया भजावें। विवेकी जाणती स्वभावें। मूर्ख नेणे ॥२१॥
कांहीं आनुमानलें विचारें। देव आहे जगदांतरें। सगुणाकरितां निर्धारें। निर्गुण पाविजे ॥२२॥
सगुण पाहतां मुळास गेला। सहजचि निर्गुण पावला। संगत्यागें मोकळा जाला। वस्तुरूप ॥२३॥
परमेश्वरीं अनुसंधान-। लावितां, होईजे पावन। मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान। पाविजेतें ॥२४॥
ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णें। पाहावीं सुचित अंतःकरणें। नित्यानित्यविवेकश्रवणें। जगदोधार॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतर्देवनिरूपणनाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका ११ वी

(द १८–७ आणि १८–८ वर आधारित)

प्र. १ पुढील ओव्यांचा अर्थ लिहा.

(१) १८–७–६ (२) १८–७–२० (३) १८–८–१६ (४) १८–८–२०

प्र. २ "द. १८–७ मध्ये मानवाच्या पारलौकिक कल्याणाइतकाच ऐहिक कल्याणाचा विचार प्रभावीपणे मांडलेला दिसतो." या विधानाची सत्यता दहा ओळीत स्पष्ट करा.

प्र. ३ तीर्थयात्रेपेक्षा सत्संगाची महति अधिक असल्याचा विचार द. १८–८ मध्ये कशाप्रकारे मांडण्यात आला आहे ? (१० ओळी)

प्र. ४ "खरा देव कोणता ?" याबद्दल द. १८-८ मध्ये श्रीसमर्थांनी व्यक्त केलेले विचार लिहा.

प्र. ५ ज्या ओव्यांचे तक्ते करून ठेवावेत अशा तीन ओव्यांची निवड द. १८–७ मधून करा. याच ओव्या आपणास का निवडाव्याशा वाटल्या ते लिहा.

* * *

स्वाध्याय १२ वा (द. ९ स. ४ वर आधारित)

द. ९ – ४ : जाणपणनिरूपण

श्री समर्थांचा परमार्थ अत्यंत विवेकप्रधान आहे. ज्ञानाच्या सामर्थ्यावर त्यांचा फार विश्वास आहे. प्रापंचिक असो की पारमार्थिक साधक असो, दोघांनाही कर्म करावे लागतेच. पण जो समजून किंवा जाणतेपणाने कर्म करतो, त्याच्या कर्मास उत्तम फल मिळते. जो तेच कर्म न समजून किंवा अजाणतेपणाने करतो, त्यास गौण फल मिळते. छांदोग्य उपनिषदामध्ये असा मंत्र आहे,– " नाना तु विद्या च अविद्या। यदेव विद्यया करोति...तदेव वीर्यवत्तरं भवति ॥ " अर्थ– विद्या आणि अविद्या किंवा ज्ञान आणि अज्ञान दोन्ही भिन्न आहेत. जो जाणतेपणाने, ज्ञानाने युक्त कर्म करतो, त्याचे कर्म मोठे सामर्थ्यवान् होते. ते उत्तम फल देते. " एक पाऊल पुढे जाऊन श्री समर्थ असे सांगतात की, आपल्या जीवनात भाग्य निर्माण करणे, आपल्या हातात आहे. जाणतेपणाने कर्म करून आपण गुणांचा विकास केला, तर भाग्य मागे लागते. याच्या उलट अवगुणी माणूस करंटा असतो. म्हणून प्रपंचात काय आणि परमार्थात काय, माणसाने जाणतेपणाने वागावे म्हणजे त्याचे जीवन सर्व बाजूंनी धन्य होते.

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक सकळ। येक संपन्न येक दुर्बळ। येक निर्मळ येक वोंगळ। काय निमित्य ॥१॥ कित्येक राजे नांदती। कित्येक दरिद्र भोगिती। कितीयेकांची उत्तम स्थिती। कित्येक अधमोद्धम॥२॥ ऐसें काय निमित्य जालें। हे मज पाहिजे निरोपिलें। यांचें उत्तर ऐकिलें। पाहिजे श्रोतीं ॥३॥ हे सकळ गुणापासी गती। सगुण भाग्यश्री भोगिती। अवगुणास दरिद्रप्राप्ती। येदर्थीं संदेह नाहीं ॥४॥ जो जो जेथें उपजला। तो ते वेवसाई उमजला। तयास लोक म्हणती भला। कार्यकर्ता ॥ ५ ॥ जाणता तो कार्य करी। नेणता कांहींच न करी। जाणता तो पोट भरी। नेणता भीक मागे॥६॥ हें तों प्रगटचि असे। जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे। विद्येविण करंटा वसे। विद्या तो भाग्यवंत॥७॥ आपुली विद्या न सिकसी। तरी काये भीक मागसी। जेथें तेथें बुद्धी ऐसी। वडिलें सांगती॥८॥ वडिल आहे करंटा। आणी समर्थ होये धाकुटा। कां जे विद्येनें मोठा। म्हणोनियां ॥९॥ विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं। विवेक नाहीं। साक्षेप नाहीं। कुशळता नाहीं व्याप नाहीं। म्हणौन प्राणी करंटा ॥ १० ॥ इतुकेंहि जेथें वसे। तेथें वैभवास उणें नसे। वैभव सांडितां अपैसें। पाठीं लागे ॥ ११ ॥ वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी। ऐका याची कैसी परी। वडिला ऐसा व्याप न करी। म्हणोनियां ॥ १२ ॥ जैसी विद्या तैसी हांव। जैसा व्याप तैसें वैभव।

तोलासारिखा हावभाव। लोक करिती ॥ १३ ॥ विद्या नसे वैभव नसे। तेथें निर्मळ कैंचा असे। करंटपणें वोखटा दिसे। वोंगळ आणि विकारी ॥ १४ ॥ पशु पक्षी गुणवंत। त्यास कृपा करी करी समर्थ। गुण नस्तां जिणें वेर्थ। प्राणीमात्रांचें ॥ १५ ॥ गुण नाहीं गौरव नाहीं। सामर्थ्य नाहीं महत्व नाहीं। कुशळता नाहीं तर्क नाहीं। प्राणीमात्रांसी ॥ १६ ॥ याकारणें उत्तम गुण। तेंचि भाग्याचें लक्षण। लक्षणेंविण अवलक्षण। सहजाचि जालें ॥१७॥ जनामधें जो जाणता। त्यास आहे मान्यता। कोणी येक विद्या असतां। महत्व पावे ॥१८॥ प्रपंच अथवा परमार्थ। जाणता तोचि समर्थ। नेणता जाणिजे वेर्थ। निःकारण ॥१९॥ नेणतां विंचु सर्प डसे। नेणतां जीवघात असे। नेणतां कार्य नासे। कोणी येक ॥२०॥ नेणतां प्राणी सिंतरे। नेणपणें तऱ्हे भरे। नेणपणें ठकें विसरें। पदार्थ कांहीं ॥२१॥ नेणतां वैरी जिंकिती। नेणतां अपाई पडती। नेणतां संहारती, घडती- । जीव नास ॥२२॥ आपुलें स्वहित न कळे जना। तेणें भोगिती यातना। ज्ञान नेणतां अज्ञाना। अधोगती ॥२३॥ मायाब्रह्म जीवाशिव। सारासार भावाभाव। जाटिल्यासाठीं होतें वाव। जन्ममरण ॥२४॥ कोण कर्ता निश्चयेंसीं। बद्ध मोक्ष तो कोणासी। ऐसें जाणतां प्राणियांसीं। सुटिका घडे ॥२५॥ जाणिजे देव निर्गुण। जाणिजे मी तो कोण। जाणिजे अनन्यलक्षण। म्हणिजे मुक्त ॥२६॥ जितुकें जाणोन सांडिलें। तितुकें दृश्य वोलांडिलें। जाणत्यास जाणतां तुटलें। मूळ मीपणाचें ॥२७॥ न जाणतां कोटीवरी। साधनें केलीं परोपरीं। तरी मोक्षास अधिकारी। होणार नाहीं ॥२८॥ मायाब्रह्म वोळखावें। आपणास आपण जाणावें। इतुक्यासाठीं स्वभावें। चुके जन्म ॥२९॥ जाणतां समर्थांचें अंतर। प्रसंगें वर्ते तदनंतर। भाग्य वैभव अपार। तेणेंचि पावे ॥३०॥ म्हणौन जाणणें नव्हे सामान्य। जाणतां होईजे सर्वमान्य। कांहींच नेणतां अमान्य। सर्वत्र करिती ॥३१॥ पदार्थ देखोन भूत भावी। नेणतें झडपोन प्राण ठेवी। मिथ्या आहे उठाठेवी। जाणते जाणती ॥ ३२॥ जाणत्यास कळे वर्म। नेणत्याचें खोटें कर्म। सकळ कांहीं धर्माधर्म। जाणतां कळें ॥३३॥ नेणत्यास येमयातना। जाणत्यास कांहींच लागेना। सकळ जाणोन, विवंचना। करी, तो मुक्त ॥३४॥ नेणतां कांहीं राजकारण। अपमान करून घेती प्राण। नेणतां कठीण वर्तमान। समस्तांस होये ॥३५॥ म्हणोनियां नेणणें खोटें। नेणते प्राणी ते करंटे। जाणतां विवरतां तुटे। जन्ममरण ॥३६॥ म्हणोन अलक्ष करूं नये। जाणणें हाचि उपायें। जाणतां सांपडे सोये। परलोकाची ॥३७॥ जाणणें सकळांस प्रमाण। मूर्खास वाटे अप्रमाण। परंतु अलिप्तपणाची खूण। जाणतां कळे ॥३८॥ येक जाणणें करून परतें। कोण सोडी प्राणीयांतें। कोणी येक कार्य जें तें। जाटिल्याविण न कळे ॥ ३९ ॥ जाणणें म्हणिजे स्मरण। नेणणें म्हणिजे विस्मरण। दोहींमधें कोण प्रमाण। शाहाणे जाणती ॥ ४० ॥ जाणते लोक ते शाहाणे। नेणते वेडे दैन्यवाणे। विज्ञान तेंहि जाणपणें। कळों आलें ॥ ४१ ॥ जेथें जाणपण खुंटलें। तेथें बोलणेंही तुटलें। हेतुरहित जालें। समाधान ॥ ४२ ॥ श्रोते म्हणती हें प्रमाण। जालें परम समाधान। परी पिंडब्रह्मांड-

ऐक्यलक्षण । मज निरोपावें ॥ ४३ ॥ ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे । बहुत बोलती ऐसें । परंतु याचा प्रत्यय विलसे । ऐसें केलें पाहिजे ॥ ४४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जाणपणनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

* * *

दासबोध परिचय : प्रश्नपत्रिका १२ वी

(दासबोध दशक ९ समास ४ "जाणपणनिरुपण" वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या वरील समासात आहेत त्या शोधून लिहा.

(१) प्रपंच असो वा परमार्थ असो, जाणता मनुष्यच त्यात यश मिळविण्यास पात्र ठरतो. नेणता हा व्यर्थ जिणे जगतो.

(२) उत्तम गुण हेच भाग्याचे लक्षण असते. हे लक्षण नसेल; तो अवलक्षणी हे सरळच आहे.

(३) ज्ञान न मिळविता करोडो साधने परोपरीने केली तरी माणसाला मोक्षाचा अधिकारी होता येणार नाही.

प्र. २ काही लोक संपन्न तर काही दुबळे, काही स्वच्छ तर काही ओंगळ, हा भेद समर्थांच्या मते का दिसतो ? मनुष्य भाग्यहीन होण्याची मीमांसा समर्थांनी कशी केली आहे.

प्र. ३ 'व्याप तितका संताप' ही म्हण समर्थांना मान्य आहे का ? ओवीच्या आधारे उत्तर लिहा.

प्र. ४ अज्ञानामुळे माणसांची होणारी हानी ओवी क्र. २० ते २३ अखेर कशी वर्णन केली आहे.

प्र. ५ (अ) दासबोध वाचनासाठी दैनंदिन जीवनातला किती वेळ आपण देऊ शकता ? स्वतंत्र वहीत आपण टिपणे काढता का ?

(ब) आपला स्वभाव आणि वर्तन मामध्ये दासबोधातील विचारांमुळे काही बदल होत आहे असे आपणास वाटते का ?

(क) 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' या उपक्रमामुळे समर्थांचे विचार समजावून घेण्यास अपणास सहाय्य मिळाले का ?

(ड) आपल्या या उपक्रमाचा तसेच दासबोध ग्रंथाचा प्रसार वाढावा, यासाठी आपण स्वतः कोणत्या प्रकारे यत्न करू शकाल ?

(इ) समर्थांची जी क्षेत्रे आहेत त्यापैकी कोठे आपण स्वतः जाऊन आला आहात ?

(फ) दासबोध अभ्यास वर्गात आपण भाग घेतला आहे का ?

(ग) आपले सर्व स्वाध्याय (१२ स्वाध्याय) पूर्ण झालेत का ? 'दासबोध प्रबोध' हा पुढील अभ्यासक्रम आपण पूर्ण करणार का ?

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

* * *

दैनंदिन दासबोध-वाचनानंतर म्हणावयाच्या (द. २०-१० मधील) ओव्या

जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ।। २६ ।।
हिसेब जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा । साध्य होतां, साधनाचा-। ठाव नाहीं ।। २७ ।।
स्वनीं जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें । सहजाचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां नये ।। २८ ।।
ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेसी बाणावें । जन्ममृत्याच्या नांवें । सुन्याकार ।। २९ ।।
भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें । समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ।। ३० ।।
वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध । मननकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ।। ३१ ।।
वीस दशक दोनीसें समास । साधकें पाहावें सावकास । विवरतां विशेषाविशेष । कळों लागे ।।३२।।
ग्रंथाचें करावें स्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन । येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ।।३३।।
देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथीचा। आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ।।३३।। सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वाचि काय मानुशाचें । ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें । काये घ्यावें ।। ३५ ।। सकळ देहाचा झाडा केला । तत्त्वसमुदाव उडाला । तेथें कोण्या पदार्थाला ।। आपुलें म्हणावें ।। ३६ ।। ऐसीं हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमें । जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ।। ३७ ।।

।। जय जय रघुवीर समर्थ ।।

।। श्री ।।

।। आरती दासबोधाची ।।

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला । श्रुतिशास्त्रग्रन्थगीता साक्ष संगम केला । महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला । अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ।।१।। जय जया दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा ।। आरति वोवाळीन विमलज्ञान बाळबोधा ।। ध्रु० ।। नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी । चातुर्यनिधी मोठा मायाचक्र उगवी । हरिहरहृदयींचें गुह्य प्रगट दावी । बद्धाचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ।। २ ।। वीसहि दशकींचा अनुभव जो पाहे । नित्यनेम विवरितां स्वयें ब्रह्मचि होये । अपार पुण्य गांठीं तरी श्रवण लाहे । 'कल्याण' लेखकाचें भावगर्भ हृदईं ।।३।।

* * *

।। आरती श्रीसमर्थांची ।।

आरती रामदासा । सद्‌गुरु सर्वेशा । कायावाचामनोंभावें । वोवाळूं परेशा ।। १ ।। रामदास मूर्तिमंत । रामचंद्र अवतार । कलियुगीं अवतरोनी । केला भक्तांचा उद्धार ।।२।। वैराग्य भक्ति ज्ञान । शांति क्षमा विरक्ती । विवेक सालंकृत । क्षमा दया सर्वभूतीं ।। ३ ।। सच्चिदानंदघन । रामदास केवळ । दिनकरकृपायोगें । 'रामचंद्र' निर्मळ ।। ४ ।।

।। श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ।।

।। जय जय रघुवीर समर्थ ।।

* * *

समासातील अवघड किंवा अपरिचित शब्दांचे अर्थ व टीपा

(स्वाध्याय १ ला) द. १८-४

(१) देह्याकरिता – देह असल्याकारणाने. (२) अधेने – अध्ययन. (३) आतुडे – सापडतो. (४) वीतरागी विरक्त. (५) तापसी – तपस्वी. (६) सायासी–दीर्घोद्योगी. (७) गोरांजने – आग्नि-काष्ठ भक्षण करणे. (८) अनर्गळ – उच्छृंखल. (९) सुचिस्मंत – पवित्र. (१०) वेर्थ – व्यर्थ. (११) राहाण्या – राहाण्यासाठी.

(स्वाध्याय २ रा) द. ३ – २, ३, ४ व ५

द. ३-२ (१) इंगळ–निखारा. (२) बुझावी–समजावी. (३) आंदोळे–कंपित होते. (४) अवेवहीन–अवयवहीन. (५) वास–वाट. (६) हिंसावले–हिरमुसलेले. (७) लो–नाद, छंद (८) पोटें–मन लावून. (९) मेसको–काही जलदेवता. (१०) खंकाळ–दुष्ट. (११) चेडा-चेटूक. (१२) विव्हाव–विवाह. (१३) कळांतरे–व्याजाने. (१४) काणी–अप्रिय . (१५) ग्रामज्य–ग्राम्य मनोवृत्ती. (१६) मैंदावें–भुलविणे. (१७) मैंद–घातकी लोक. (१८) अनेत्र–अन्यत्र. (१९) लोलंगता–आसक्ति. (२०) पिसुणे–पिशुन–दुष्ट (२१) वारयावेधला–वायुचक्राप्रमाणे भ्रमू लागला.

द. ३–३ (१) सिंतरले–फसाविले. (२) भाणा–बहीण. (३) वर्दाणी–दुर्गंधी. (४) आरंधे–अनपत्यत्त्व दुःख. (५) राडी–निखारा. (६) राहाणे–अंगात दैवत घालणे. (७) कवटालें–कृत्रिम. (८) ढालें–मंत्र प्रयोगांपैकी क्षुद्र साधन.

द. ३–४ (१) रिणाइतीं–सावकारानी. (२) मुरडता झाला–परत फिरला. (३) माया–पैसा. (४) मात्रा–फराळाचे साहित्य. (५) तुकले–तुटले. (६) पोटागि–कळवळा, प्रेम. (७) मकरध्वजाचेनि–कामविकाराने (८) साठी–सोबत. (९) वेवधना–विवंचना. (१०) झळंबला–गुंडाळला गेला.

द. ३–५ (१) अमृतकळा–गालफड. (२) उभड–गाहिवर. (३) मिडकली–आशाळभूत झाली. (४) शंखतीर्थ घेणे–शंखध्वनी करणे. (५) पापकळी–पापमूलक कलह. (६) पारिखे–परस्वाधीन. (७) वृद्धीस–वृद्धपणी.

(स्वाध्याय ३ रा)

द. २-१ (१) सप्त व्यसन–द्यूत, वेश्यागमन, चोरी, चहाडी, परदारागमन, लघुपक्षीक्रीडा, किन्नरी गायन. (२) परावी आस–परक्याची आशा. (३) आरज–श्रेष्ठ. (४) गोवी-घोटाळ्यात पाडणे. (५) भंड-उभंड–बडबड. (६) निचाड–उर्मट. (७) चौबारा–चव्हाटा. (८) तुक–महत्व. (९) पत्य–सचोटी. (१०) आन्हीत–अनाहित. (११) सरोत्तरी–बरोबरीने. (१२) पर्वत–घेणे देणे. (१३) गुरळी–चूळ. (१४) कांडोळी–खाजवी. (१५) पुढिलांचे–दुसऱ्याचे.

द. २–१० (१) जाणपणें भरीं भरे—शहाणपणाच्या अभिमानामुळे हट्टास पेटतो. (२) हस्त–हत्ती. (३) ऊर्णतंते–कोळी नावाचा कीटक शरीरातून जो धागा काढतो त्याने.

(स्वाध्याय ४ था)

द. २-५ (१) सबळ –मायिक. (२) हिंपुटी–कष्टी. (३) ग्रामाज्य–शरीरसुख. (४) आळकेपण–आवड. (५) पवाडे-शिरके–आवडीने घुसतो. (६) माव–माया.

द. २-६ (१) काविरे-वेड. (२) वाड-मोठी. (३) विसाळ-एक प्रकारची बाधा. (४) गळ-मानेला फास लावून घेण्याचे. (५) राडी धगधगीत निखाऱ्याची खाई. (६) पोते-काकडा (पोत.)

द. २-७ (१) कोंवसा-आधार. (२) निर्शन-नाश. (३) अग्रारे-देवस्थानास इमान केलेली जमीन. (४) पडशाळा-धर्मशाळा. (५) दमामे, काहळ-चर्मवाद्ये. (६) सुखासन-पालखी वगैरे. (७) सूर्यपात-अब्दागिरी. (८) धुशर-बुक्का. (९) निडारले-अश्रुपूर्ण झाले. (१०) ब्रीदावळी-गुणानुवाद. (११) तडितापडी-तेजस्वी. (१२) वोसाणला-कष्टी झाला. (१३) हेलावे-उचंबळे.

(स्वाध्याय ५ वा)

द. २-८ (१) नेमक-नियमबद्ध. (२) पन्नहती-ज्याच्या क्रियेस हटकून यशच येते असा. (३) आगम निगमशोधक-शास्त्रवेदपारंगत. (४) सुगड-चतुर. (५) वेत्रधारी-रक्षक.

द. २-९ (१) साबडी-भोळी माणसे. (२) कैपक्ष-कैवार. (३) कचाटे-खटपट. (४) विभांडणे-जिंकणे.

(स्वाध्याय ६ वा) द. ११-१०

(१) जनाची जना लाजवी वृत्ति-लोकांनी केलेल्या कुतर्काबद्दल लोकांनाच लाज उत्पन्न व्हावी. (२) आधीं केलें मग सांगितलें= हा समास म्हणणे समर्थ रामदासांचे आत्मचरित्र आहे.

द. १५-२ (१) देशभाषेने रुधिले। कितीयेक॥ प्रांताप्रांताची भाषा निरनिराळी असल्याने परस्परांचे मनोगत कळत नाही. (२) अंतराय-विघ्ने. (३) तिक्षण-तीक्ष्ण. (४) अऱ्हाट-विस्तीर्ण. (५) खनाळ-कडेपाट, डोंगरातील घळ. (६) कट्ट घालून-एकोपा करून (७) ताबे-समुदाय (८) कैवाड-प्रकार.

(स्वाध्याय ७ वा)

द ३-६ (१) आर्तभूत-आतूर. (२) महाजड- दुःसह. (३) बलंगी-बाजरीचे कसपट. (४) अंदु-हाड्याव्रण. (५) पेहाचे-पोटफुगीचे. (६) वाटी-वाट किंवा गाठ सरणे. (७) वटक-लहान मुलाची दुग्धपानाचे नंतर होणारी उलटी. (८) माज-कंबर. (९) कुळिक-मोडशी. (१९) तरळ-अजीर्ण. विकार. (११) कामिणी-कावीळ. (१२) सुंठरे-गळू. (१३) पाचाव-दृष्टि लागून दुखणे-उलटणे. (१४) शारे-शहारे. (१५) दिशा-आमांश (१६) खडाचढाचेनि श्रमे-विष्टेचा खडा होण्यामुळे होणारी वेदना (१७) हिर-लचक (१८) उसित जाणे-घशात घास आडकणे (१९) पडळे-मोतीबिंदू (२०) गर्ता-डोळे असून न दिसणे (२१) राखोंडे-जन्मतः ओठतुटके (२२) कूऱ्हे-कुबडे (२३) पावडे-पांगळे (२४) तारसे-तारडोळे (२५) घुले-मान वाकडी करून पाहणे (२६) कैरे-तिरळे (२७) गारोळे घारडोळे (२८) जामुन अतिठेंगणे (२९) टाफरे-ठेचाळत चालणारे (३०) विदरे-कुरुप (३१) हिंगुर्डे-कुपथ्यातून जखमेची गाठ होणे (३२) वांग-काळसर पुळी (३३) सुरमा-पांढरा चट्टा (३४) चुकूर-भ्रमिष्ट (३५) चाईचाटी-केस गळतात तो रोग.

द. ३-७ (१) धायटे-घाव (२) सल-शरिरास घस घुसणे (३) अंग्या-अंगाची आग करणारी एक वनस्पति (४) विसीक-इसब (५) भोवर-भुंगा (६) सामर-सांबर (७) कस्करे-करकरे (८) हरळेफटी पडणे (९) गालोरे-गालगुच्चे (१०) ढुणके-ढोसे (११) लासणे-डाग देणे (१२) चिमुरे-चिमटे (१३) उखाळ-वांतीचे औषध (१४) गुल्लडाग-चोचे (१५) रूचिक-रूईचा चीक (१६) जळा-जळवा (१७) हरंबळे-तळमळे (१८) विवळे-विव्हळ होतो (१९) बणव्या-गवताच्या गंजी (२०) खडकूत-धान्य मळून शेतात उरलेले कुटार (२१) यक्षुदंड-ऊस (२२) मैंद-फासेगार (२३)

खाणेरी-काळीज खाऊ (२४) भुररेकरि-भुरळ पाडणारे (२५) वरपेकरी-लुटारु (२६) गठी छोडे-भामटे (२७) दिवटा-खुडबुड जोशी (२८) सरवदा-भविष्य सांगणारा (२९) भाकून गेला-भविष्य सांगून गेला (३०) वरपडा—पात्र (३१) दरेमार—दरीत लोटून देणे (३२) नाकवणी—नाकात ओतण्याचे तीक्ष्ण पदार्थ (३३) रायवणी—मोहऱ्यांचे पाणी (३४) खाल—शरीराचे कातडे (३५) बोटबोटी—टोचून मारणे.

द. ३-८ (१) कळीवर—देह (२) सांडस—चिमटा (३) उसंत—विसावा. (४) अक्षोभ—एका नरकाचे नाव.

(स्वाध्याय ८ वा)

द. ४—४ (१) सद्वस्तु—ब्रह्म (२) संगत्याग—अहंकार, अभिमान व देहबुद्धी त्याग. (३) गाथागोवी—गोंधळ. (४) त्रिविधा प्रचिती—शास्त्र, गुरू आणि आत्म प्रतीति

द. ४—५ (१) चित्रलेप—तसबीर (२) धातुपाषाणमृत्तिकापूजन—धातू, दगड, माती, यांच्या मूर्तींचे पूजन. (३) सिबिका—पालखी. (४) चांदोवे—जाळीदार रुमाल.

द. ४—६ (१) गभस्ती—सूर्य. (२) वीतरागी—विरागी. (३) पृथकाकारे—भिन्न आकाराने. (४) सिसापरता—मस्तकापासून निराळा. (५) निशेष-मनोभाव. (६) पष्ट—स्पष्ट.

(स्वाध्याय ९ वा) द. ८—६

(१) सुचितपणे दुश्चीत—काही वेळ सुचित पुन्हा काही वेळ दुश्चित्त—आपण काय करीत आहो, याचे भान न राहाणे. (२) प्रमेय—सिद्धान्त. (३) वज्रनीळ—हिरा. (४) मोहरा—औषधी मणी. (५) शत्रुजिणें—शत्रुकडून जिंकले जाणे. (६) निधान—खजिना.

(स्वाध्याय १० वा)

द. ११—५ (१) बहुत सोसिता उरेना महत्त्व आपुले — फारच सहनशीलता दाखविली तर तिकडूनही आपले महत्त्व कमी होण्याचा संभव असतो.

द. १९—९ (१) गवाविती—गमाविती. (२) खलक—कारस्थानी लोक. (३) उगवावे—राजकारणात ज्याचा जितका उपयोग करून घेण्यासारखा असेल तितका घ्यावा. (४) ग्रामण्य—गावगुंड. (५) तनावा—ताणदोर. (६) वाखे होती—नाहीसे होतात.

(स्वाध्याय ११ वा)

द. १८—७ (१) देव—यावे (२) संचितार्थ—धनधान्याचा संग्रह (३) संचितेविण—पुण्याईशिवाय (४) जीत मेलें—जिवंत असूनही मृतवत् (५) पैसावली—वाढली (६) मनुष्यशुद्धींस—मनुष्यत्त्वाच्या जाणिवेला.

द. १८—८ (१) क्षत्रीं—क्षेत्रात (२) तंत—तंतू किंवा ओघ (३) उत्तरोत्तर देव-जीवात्मा, शिवात्मा, विश्वात्मा व निर्मळात्मा (४) निभ्रम—निर्भ्रम (५) मुळास—मूळमायेच्या मुळास (६) संगत्यागे—मीपणाच्या त्यागाने.

(स्वाध्याय १२ वा) द. ९—४

(१) वैभव सांडता अपैसे। पाठी लागे॥ —वैभव नको म्हटले तरी मग ते पाठीस लागते. (२) सिंतरे—फसतो. (३) जाटिल्यासाठी—जाणल्याने. (४) अनन्य लक्षण—देव तोच मी हा अनन्यभाव. (५) जाणणे करून परतें—ज्ञानावाचून.

" क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवीं "

'प. दा. अ.' उपक्रमाचे हे ब्रीद-वाक्य वर उधृत केले आहे. व्यक्तिगत साधने इतकाच श्रीसमर्थांचा भर जनप्रबोधनावर होता.

" विवेकें क्रिया आपुली पालटावी । अति आदरें शुद्ध क्रिया धरावी ॥ "

यानुसार ज्यांचे वर्तन आहे, त्यांनाच इतरांना मार्गदर्शन करण्याचाही अधिकार आहे.

" आपण करावें, करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।
आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ "

हा श्रीसमर्थांचा आग्रह आहे. त्यानुसार दासबोधाचा प्रसार करण्याचे कार्य आपण निष्ठेने करू. ही सध्याच्या काळाची गरज आहे. या संबंधांत या उपक्रमाचे एक सहसंयोजक डॉ. व. ना. वैद्य (चाफळ) यांनी आपले विचार 'समीक्षकाचे नवनीत' या हस्तलिखित अंकात पुढील शब्दात व्यक्त केले आहेत.

" दासबोध हा ग्रंथ म्हणजे मृतप्राय झालेल्या महाराष्ट्राला संजीवनी प्राप्त करून देणाऱ्या समर्थांची वाङ्मयमूर्ती आहे. काळाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य अशा तेजस्वी वाङ्मयात असते. शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्यासाठी माणसे घडविण्याचे महान् ऐतिहासिक कार्य या ग्रंथाने केले आणि आजही सुराज्य घडविण्यासाठी याच ग्रंथाचा प्रसार करण्याची जरूरी आहे.

समर्थ स्वभावतः प्रवृत्तिपर होते त्यामुळे आपण विवरण केले; ते इतरांकडून विवरवावे व आपण जो भजनमार्ग धरला तो इतरांनीही धरावा, यासाठी त्यांनी अविश्रांत व जीवपाड परिश्रम केले. गीतेतील कर्मयोगच त्यांनी स्वतःच्या जीवनात बाणविला व तोच दासबोधात विवेक, चातुर्य, राजकारण इत्यादि लक्षणांच्या रूपाने साकार झाला. हा नवा युगधर्म दासबोधातून आपल्याला शिकावयाचा आहे. नीतिमान प्रामाणिक व परोपकारी प्रपंचाच्या पायावर आपल्याला परमार्थाचा कळस चढावयाचा आहे. स्वार्थ, दंभ, दर्प, दुरभिमान इत्यादि आसुरी संपत्तीला दासबोध अभ्यासकांच्या जीवनात स्थान नाही. दैवी संपत्तीच्या विवेक, वैराग्य, प्रत्यय व प्रबोध यांचे मार्गाने आपण जाण्याचा निर्धार करु या. आजच्या काळाची ही गरज आहे. चार वर्षांमध्ये प. दा. अ. उपक्रमाने चांगलेच बाळसे धरले असले तरी आत्मसंतुष्ट राहून चालणार नाही. समाजातील ढासळत चाललेली नीतिमूल्ये, द्वेष, मत्सर व घोर निराशेचा अंधार सभोवती दाटून राहिला आहे. दासबोधाची मशाल हाती घेऊन हा अंधार उजळून टाकण्याची युगप्रवर्तक कामगिरी नियतीने आपल्यावर सोपविली आहे; अशा निर्धाराने आपण कार्यरत राहू या. बलाढ्य, शस्त्रसंपन्न, जुलमी यावनी सत्तेविरुद्ध लढून महाराष्ट्राची माण-प्रतिष्ठा करणाऱ्या शिवछत्रपतींचे सुवर्ण सिंहासन निर्माण करणाऱ्या महामानवांचे आपण वारसदार आहोत. यशसिद्धीसाठी योगेश्वर समर्थांचा आशीर्वाद आपण मागू या. "

मा. अण्णाबुवा कालगावकर, अध्यक्ष, श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांचा संदेश

‘श्रीमत् दासबोध : एक महान् प्रेरक शक्ती’

स. भ. श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी पाच वर्षापूर्वी पत्रद्वारा-दासबोध-अभ्यास उपक्रम चालू केला; आणि तो अगदी योग्य वेळी सुरू झाला असे आज अनुभवाने वाटते. मृतप्राय राष्ट्राला जिवंत करण्याचे सामर्थ्य या लहान ग्रंथात आहे. ह्यामध्ये हरिकथा निरूपण तर आहेच, पण त्याच बरोबर मानवी जीवनमूल्याची योग्य ती कदर आहे.

श्रीसमर्थांनी आपल्यापुढे श्रीरामाचा आदर्श ठेवला. त्यांची अनन्य सेवा करून त्यांचे साक्षात् दर्शन घेतले आणि त्यांची जीवनमूल्ये स्वतःच्या परिणत अवस्थेत नेऊन जणू काय आपले चरित्रच ह्या ग्रंथात ग्रथित केले आहे. म्हणून जीवनात कसे वागावे याचा जणू धडाच या ग्रंथात आहे. प. दा. अ. उपक्रमामुळे अनेक भगिनी-बांधव यांना आपले आयुष्य योग्य पथावर कसे नेता येईल, याचा मार्ग बराचसा खुला झाला आहे. अंतर्मुखवृत्तीला प्राधान्य नसेल, तर बाहेरच्या वृत्ती आटोपणार नाहीत, त्याला अंकुश अंतर्वृत्तीचाच हवा. हा अभ्यास करावा याचे अचूक मार्गदर्शन दासबोध करतो. अंतर्मुखतेत कार्याच्या फलाचे सामर्थ्य सामावलेले आहे, हा श्रीसमर्थांचा सिद्धान्त आहे. ‘माझे काही नाही’ ही नम्रता दासबोधात पदोपदी आपणास दिसेल…हा दासबोधाचा विचार-गाभा आमचे ‘प. दा. अ.’ चे वाचक, अभ्यासार्थी, प्रचारक, संघटक; प्रयोजक आदि सर्वांना समजो आणि ती शक्ती त्यांना श्रीसमर्थकृपेने प्राप्त होवो, एवढीच प्रभू रामचंद्रांचे चरणी प्रार्थना आहे.

श्री. मारुतीबुवा भोसले, चिटणीस, ‘श्रीसमर्थ सेवा मंडळ’ यांचा संदेश

“ मनीं धरावें तें होतें ”

संयोजक श्री. द्वा. वा. केळकर हे पत्रद्वाराच्या माध्यमातून दासबोध अभ्यासवर्ग चालवितात, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. परमार्थामध्ये मोक्षमार्ग दाखविणारे श्रीगुरु आणि शिष्य हे दोघे परस्पर दूर अंतरावर असताना शक्तिपात दिक्षा देऊन परमार्थ केला जातो. अशाच प्रकारचा हा दासबोध अभ्यासवर्ग चालू आहे. अभ्यासाचे मार्गदर्शन करणारे संयोजक दूर असताना अभ्यासक्रम करून घेतला जातो, हे मोठे कौशल्यच आहे. दासबोधाच्या अभ्यासाने, चिंतनाने अभ्यासात एकरूप झालेल्या ध्येयवेड्या गुरुजींना ह्या उपक्रमात उत्तम यश येते ही ईश्वरी कृपा म्हणावी लागेल.

दासबोधाचा अभ्यास हा ‘विवरता विशेषा विशेष। कळों लागे’ ही श्रीसमर्थांची वाक्योक्ती अगदी खरी आहे. केल्याने होत आहे रे। आधी केंलेचि पाहिजे॥ कोणतेही लहान काम अथवा महान् कार्य मन लावून केले की, त्यात सुयश हे मिळतेच. श्रीसमर्थांचा ग्रंथराज समजण्याकरिता सतत अभ्यासच करावा, हीच एक ग्रंथ समजण्याची खरी गुरुकिल्ली आहे.

आम्ही श्रीसमर्थांचा पादुका-प्रचार-दौरा ज्या ज्या ठिकाणी घेऊन जातो, त्या त्या ठिकाणी पत्राद्वारा-अभ्यास-वर्गाचे विद्यार्थी उपस्थित असतात. दासबोध अभ्यासकांचे देशव्यापी एक विशाल जाळेच पसरलेले अनुभवास येते. महाराष्ट्रात आहेतच पण गुजराथ, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, गोमान्तक अशा चारही प्रांतात असंख्य मंडळी आहेत. दासबोध-अभ्यास-वर्ग उत्तरोत्तर उत्कर्षस्वरूपाने चालावा, अशी सदिच्छा.

[सज्जनगड डिसेंबर १९८२ च्या अंकांतून पुनर्मुद्रण]

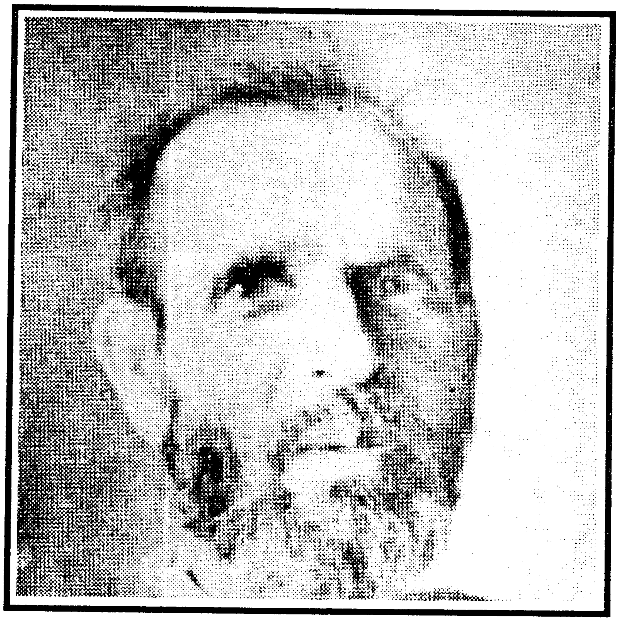

समर्थभक्त कै. नागेश बळवंत लेले यांना आदरांजली

या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनाची योजना करून कै. ना. ब. तथा काकासाहेब लेले दि. २९-९-८२ रोजी नाशिक येथे स्वर्गवासी झाले.

जनकल्याण कारिणी

समर्थ रामदासकृत श्रीरामप्रार्थना

कल्याण करी रामराया ।
जनहित विवरी ॥धृ॥

तळमळ तळमळ होतचि आहे ।
हे जन हातिं धरी ॥१॥

अपराधी जन चुकतचि गेले ।
तुझा तूंचि सांवरी ॥२॥

कठीण त्यावरील कठीण जालें ।
आतां न दिसे उरी ॥३॥

कोठें जावें काय करावें ।
आरंभिली बोहरी ॥४॥

दास म्हणे आम्ही केले पावलों ।
दयेसि नाही सरी ॥५॥

कै. काकासाहेबांनी रावळगांव, वालचंदनगर, चितळेनगर, राहुरी, गिरणा इत्यादि कारखान्यांत 'चीफ इंजिनिअर' म्हणून काम केले. साखर कारखान्यांना लागणारी मशिनरी तयार करण्याच्या 'इलेक्ट्रिक कंट्रोलस्' या कारखान्याची सातपूर (नाशिक) येथे स्थापना केली.

साखर कारखान्यावर कामगारांचे वर्ग घेऊन त्यांना संबंधित मशिनरीचे ज्ञान दिले. तांत्रिक ज्ञान मराठी मातृभाषेत देण्याचा त्यांचा प्रयोग यशस्वी झाला. मग निरनिराळ्या विषयांवर मराठी पुस्तके प्रसिद्ध केली. 'शिका आणि शिकवा' ही योजना त्यांनी प्रत्यक्षात आणली. टेलिव्हिजनवर या संबंधात प्रा. काकासाहेबांची मुलाखतही प्रक्षेपित झाली होती.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे काकासाहेबांचे आराध्य दैवतच होते. दासबोधाचा अभ्यास त्यांनी स्वतः केला आणि इतरांना मार्गदर्शन केले. यांत्रिक शिक्षणाप्रमाणेच अध्यात्मक्षेत्रातही 'शिका आणि शिकवा' हा प्रयोग त्यांनी यशस्वी केला. स. भा. आप्पा वैद्य यांच्या दासबोध अभ्यासवर्गाला ते गेले होते आणि 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' या उपक्रमाचे ते समीक्षक होते.

कै. काकासाहेबांच्या स्मृतीला हे नम्र अभिवादन!

अभ्यासार्थींना व्यावहारिक पण आवश्यक सूचना

१) दरमहा वीस तारखेपर्यंत स्वाध्याय समीक्षकांकडे पाठविण्याचा आटोकाट यत्न करावा. त्यासाठी स्वतःच्या वेळाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

२) प्रत्येक स्वाध्यायासमवेत स्वतःचा पत्ता लिहिलेले आंतर्देशीय पत्र समीक्षकांकडे समीक्षणासाठी पाठवावे. १२ व्या स्वाध्यायाचे वेळी मात्र पोस्टाचे पाकीट पाठवावे. त्यातून आपणास प्रमाणपत्र पाठविले जाईल.

३) प्रत्येक स्वाध्यायाचे प्रारंभी स्वतःचे नांव, अभ्यासार्थी क्रमांक आणि स्वाध्यायाचा क्रमांक व स्तर लिहावा.

४) स्वाध्यायाच्या पाकिटावर समीक्षकांचे नाव सुवाच्य अक्षरात लिहावे, डाव्या कोपऱ्यामध्ये आपले नांव व पत्ता घालण्यास विसरू नये. त्यामुळे काही कारणाने समीक्षकांना स्वाध्याय पोहोचला नाही तर पुन्हा आपणास परत मिळतो. पत्ता लिहिताना गावाचा 'पिन' घालण्यास विसरू नये.

५) एखाद्या महिन्यात स्वाध्याय पाठविणे शक्य नसल्यास समीक्षकांना त्याबद्दल पूर्वसूचना देणारे कार्ड पाठवावे.

६) आपणास कोठल्याही प्रकारची अडचण आली तरच पुणे केंद्राकडे जोडकार्ड (किंवा रिप्लाय कार्ड) पाठवावे. नुसती जोडलेली कार्डे म्हणजे जोड-कार्ड नव्हे. जोडकार्डांना पिन मारणे किंवा टाका घालणे जरूर आहे. असे न केल्यास दुसऱ्या कार्डावरही शिक्का पडून ते रद्द होते.

पुणे केंद्राचा पत्ता : श्री. व सौ. केंदूरकर
केंद्रसंचालक, पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास
पॉप्युलरनगर, बिल्डींग नं. ८,
फ्लॅट नं. ५ व ६, वारजे माळवाडी,
पुणे ४११०५२.
फोन : (०२०) २५२३१०७७

७) स्वाध्यायाच्या पाकिटाला योग्य ते पोस्टेज लावावे. समीक्षकांना दंड पडू नये याची दक्षता घ्यावी.

८) स्वाध्याय लेखन ही श्रीसमर्थांची पूजा आहे अशा भावनेतून उत्तरे लिहावीत. स्वाध्यायाबरोबर समीक्षकांना प्रेषणपत्र नेहमी लिहावे. पूर्वीच्या समीक्षणाची पोहोच त्यातून अवश्य द्यावी.

अभ्यासार्थीसाठी उपयुक्त पुस्तके :

- दासबोध प्रवेश – ३ रु. (ट.ख.सह ४ रु.)
- भावार्थ दासबोध प्रवेश – ५ रु. (ट.ख.सह ६ रु.)
- दासबोध परिचय – ६ रु. (ट.ख.सह ७ रु.)
- भावार्थ दासबोध परिचय – १२ रु. (ट.ख.सह १३ रु.)
- दासबोध प्रबोध – १२ रु. (ट.ख.सह १३ रु.)
- भावार्थ दासबोध प्रबोध – १८ रु. (ट.ख.सह १९ रु.)
- समर्थ रामदास नंदादीप? नव्हे दीपस्तंभ
  द्वा. वा. केळकर – ६४ रु. ट.ख.सह
- प्रगटले श्रीराम चाफळी – २० रु. (ट.ख.सह २२)

प्राप्तीस्थळ :
व्यवस्थापक,
श्रीसमर्थ सेवा मंडळ,
सज्जनगड,
(जि. सातारा) ४१५ ०१३.